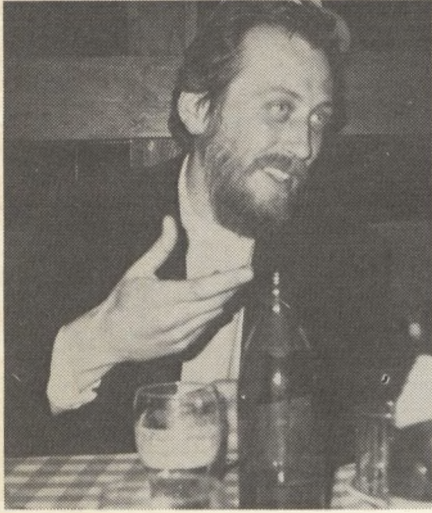

palócföld

TÁRSADALOMPOLITIKAI, IRODALMI, MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT 1987/4 · XX

Az első fél év *Palócföld*-rendezvényeiből kiemelkedik a *Kortársaink* című irodalmi estek sora. Február 2-án *Hernádi Gyula* (Pósa Zoltán író, kritikus mutatta be), március 2-án *Krasznahorkai László* (Kulin Ferenc bevezetőjével), március 30-án *Király István* (Monostori Imre az *Új Forrás* főszerkesztője mondott bevezetőt), május 11-én *Esterházy Péter* (Alexa Károly méltatta munkásságát) volt a vendégünk. A valódi közönségsikert aratott sorozat első felének szervezője és házigazdája szerkesztőségünk részéről *Laczkó Pál* volt. Sorozatunk ősztől folytatódik.

1. kép Krasznahorkai László. 2. kép Esterházy Péter. 3. kép (jobbról): Király István, Monostori Imre, Praznovszky Mihály.

palócföld

Tartalom

- 3 Balázs János versei a hagyatékból
5 Szepesi József: Vígsg (vers)
6 Szepesi József: Idegen költő (vers)
7 Orsós Jakab: Ismerkedés (memoár)
12 Choli Daróczi József: Hajam a szélben, Vénülőn (vers)
13 Mészáros György: Hol tartunk? (tanulmány)
18 Magyar József: Bari Károly világa (recenzió)
21 Gáspár István Gábor: „Mint egyenrangú az egyenrangúhoz”
(tanulmány)
26 Rostás-Farkas György: Cigánykaraván, Anyám fejfájára (vers)

ABLAK

- 27 Rác István: Hangos levél a főszerkesztőnek

VALÓSÁGUNK

- 34 Miklóssy Endre: Településhálózatunk a hetvenes évtizedben
(tanulmány)
47 Speidl Zoltán: A Palócföld megkérdezte az SKÜ Alkotmány
brigádját... (interjú)

SZOMSZÉDSÁG ÉS KÖZÖSSÉG

- 51 Mezey László Miklós tanulmánya Fábry Zoltánról
59 Szarka László kritikája Matúš Kučera könyvéről
69 Kovács Győző: Erdély története (recenzió)

MÉRLEGEN

- 74 Áru-e a kultúra? (Csongrády Béla)
78 Bódi Tóth Elemér lírájáról Konczek József
81 Tamás István és Banos János könyvéről Siposhegyi Péter

-
- 87 Horpácsi Sándor: „Kassáknak már mindegy” (Befejező rész)

palócföld

A Nógrád Megyei Tanács VB
művelődési osztályának lapja.

Főszerkesztő:

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
ELNÖKE:

Dr. Horváth István

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
TAGJAI:

Csik Pál

Dr. Fancsik János

Fűzesi István

Dr. Kapros Márta

Dr. Németh János István

Dr. Tamáskovics Nándor

Vincze János

A SZERKESZTŐSÉG TAGJAI:

Dr. Bacskó Piroska

Czinke Ferenc

Kovács Anna

Tóth Elemér

Pál József szerkesztő

Szerkesztőség: 3100 Salgótarján,
Arany János út 21. Telefon: 14-386.

Kiadja: A Nógrád Megyei Lapkiadó
Vállalat. Felelős kiadó: *Bálint Tamás*
igazgató.

Készült a Nógrád Megyei Nyomda-
ipari Vállalat salgótarjáni telepén,
8,4 (A/5) ív terjedelemben.

F. v.: *Kelemen Gábor* igazgató.
87.48050 N. S.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balázs János cigány naiv festő (Salgótarján); *Choli Daróczi József* költő (Bp.); *Csongrády Béla* pártmunkás (Salgótarján); *Gáspár István Gábor* szabadúszó (Salgótarján); *Horpácsi Sándor* kritikus (Miskolc); *Konczek József* költő (Bp.); *Kovács Győző* irodalomtörténész (Göd); *Magyar József* költő (Nyirbátor); *Mészáros György* tudományos kutató (Eger); *Mezey László Miklós* kritikus (Bp.); *Miklóssy Endre* a VÁTI munkatársa (Bp.); *Orsós Jakab* író (Gellénháza); *Rácz István* fotográfus (Finnország); *Rostás-Farkas György* költő (Bp.); *Siposhegyi Péter* kritikus (Bp.); *Speidl Zoltán* újságíró (Salgótarján); *Szarka László* történész (magyarságkutató csoport, Bp.); *Szepesi József* költő (Cigány Újság munkatársa Bp.).

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. - 1900 - közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96196 pénzforgalmi jelzőszámmal. Egyes szám ára 16 Ft, előfizetési díj fél évre 48 Ft, egy évre 96 Ft. Megjelenik kéthavonta. Kéziratokat és rajzokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. ISSN. 0355-8867: 25-925

[Sárfalú háznak...]

Sárfalú háznak
fordítok hátat
és el se köszönök.
Romjaiban megnézni
egyszer majd eljövök:
sikoltó idő
lesz odamenesém,
akkor is messziről
undorodva nézem,
hogy mivé lett
a régi remeteotthon?
jajongjon a szél,
vele sóhajom
párásan megosztom,
hogy mielőbb
eltűnjön a köd,
akkor is, ha nyomában

nem kélnek örömök,
csak haldokló
fény-nyaláb
lobog és sziszegnek
mérges viperák.
Mert itt mindig csendet
emésztett a lárma,
zagyva hangözön, csürhe dalárda.
Rendet nem szokott
helytelen népség:
maradi értelemben,
nyomor és szegénység.
Szeméthalmok
bűzösen erjednek,
lappangó ragály:
épségeibe kínálva
állatnak, embernek.

[Melegebb tájra...]

Melegebb tájra
költözködnék.
Kunyhómba pára
és fagyos köd lép.
Mintha hajtánám:
úgy is hiába,
legyen sűrűbb
a remete világa.
Bizony szertefoszlott
minden reményem,
sokad magammal,
egy darab kenyéren,
lelkembe aszalt,
álomszötte hajnal,
sápadt merengésbe
fulladó sóhajjal.

Nem is jut eszembe
annyi minden,
pedig múltamat
sokszor áttekintem
és lenyelem
mostohaságát,
duzzadó gömbjét,
mérgező gombáját.
Mégis csak elmegyek
igaz, hogy nehéz lesz:
állatok közé
ostoros vitéznek,
nyáj-sereg hajtónak,
szabad legelőkön,
nem lesz ott utódom,
ahogy nincs elődöm.

[Most már azt hiszik...]

Most már azt hiszik,
hogy beleragadtam
a felemelkedésbe
és megtagadtam
régi önmagam,
amiért a nevemet
viharos szél érte
s megütött a guta,
amely nyelvemben
csapongva gagyog
eleven sértéseket:
hiszen ez nem más,
mint önmarcangolás,
ami rajtam tép sebet
és vérzek,
ha nem is láthatóan,
mint tengeri iszap,

feneketlen tóban
s fuldoklás köröz
átkokat:
most több a kínom,
mint amennyit
eddig átéltem sokat.
Elkárkozásom
olyan véges csapás,
mint kába dőreség,
kígyóharapás,
amitől a lélek bőre ég.
Beszédem füstje
így lesz mérég,
mert én csak beszélek,
de senkit el
nem ítélek.

[Mogorva az idő...]

Mogorva az idő,
szűkülnek a napok,
csapongó szél ver
kormos ablakot,
nem terjeng a napfény:
szorongva bújdokol
szomorú a tájék
fekete alkonyon.
Sapkátlan mezőség,
az erdő is lapos,
csak az én éjszakám
köd-tornyú kalapos,
feszes kelevénytől
ólmos és mérgezett,
pedig a nehéz tél
még el se érkezett.
Elmegyek érte,

mert hogyha késik:
kötetlen reménység
belcenyészik
cifrán a kopárságba,
ahol álmaim családjá
fekszenek rakáson
és bizony maholnap
fejemre horpad
sárfalú lakásom;
de ha a télben
nagy hó lesz a tájon,
nem félek, mert meglesz
örökös lakásom,
ahol rongyokba kötözött
színes férgek másznak
s helyettem ők festik
színesre a vásznat.

Seperi József

Végső

Gitar' s'vuit, s'ouaplo
testek kavalládja,
vült tempo, Haugravar
boldog, s'orr' pára.

Csaproth, Hotni üstökök,
günzák tarha táncá -
balfis, némbér, agg, káman,
lejtí, ropja, járja.

Héllámosok, kéltolók,
vígák, bús ünökök,
eggyűek is stenk,
csalók, becsapókak.

Báruit adhat is kéhet
minő, ki igérvü end,
A akírki, báruit mondhat,
ma seubi sem haruf

Fszvajában a Végső
füvönti gyermekét
- kárlábi kij - a mámor
lubichol kertekét.

Idegen költő

Idegen kocsmák, idegen tűzhelyek,
idegen ágyak – ez jutott nekem;
de megvendégelt a lázas képzelet
pazar fantáziával fényesen.
Okkal remélhetem hát: lágy mosollyal
Kitűntet egyszer tán a létezés
s mint tiszta körmű hivatalnok-féle,
ki tiszteli a szorgos méheket,
megkér, mielőtt homlokomra lépne,
töröljem le a veritékemet
s e tiszta körmű hivatalnok-féle
elnézést kér s egy száraz lábbelit. . .

mikor a füzesek alatt
– hűvös éjjeli óra –
csillagok tükre, friss patak
ringat virágot, kis halat
s (élmény)-szép dajkanóta
ajkán hús hullámcsobogás
s az élet nyűgös pillanat
s pár fáradt, meggyötört alak
szívében hűlni kész parázs

Ismerkedés

Amikor a félig meztelen négy lány és mi, a három fiú bevonultunk az iskolába, kicsit késve érkezünk. Az ötvennégy fős osztályból mindenki felállt és megmerevedett, pillanatra a tanító sem tudott mihez kezdeni. Előkapott egy másfeles pálcát, az asztalra csapott:

– Leülni, karokat hátra!

Nem mertük a küszöböt átlépni, ott toporogtunk az ajtóban. Aztán mégis intézkedett a „mester”.

Az első padokat kiürítette, oda ültetett be minket.

Elmondott egy szép beszédet:

– Uj vendégek érkeztek, nézzétek meg, milyen értelmes arcuk van, játsszatok velük ugyanúgy, mint a többi pajtásaitokkal. Ki fogadja el őket barátjuknak?

Két hasonló rongyos-ruhás cselédgyerek jelentkezett, de azok is szégyenlősen.

Nekünk hetünknek a plafonon a szemünk.

– Miért bámuljátok a plafont? – kérdezte a tanító. – Ide kell nézni, ahol én ülök, a dobogón.

Legnagyobb volt köztünk az én Jóska bátyám, tizennégy éves, egy centivel magasabb, mint a tanító. Ő volt az első, aki szembe mert nézni vele.

Jóskát kérte meg a tanító, hogy beszéljen hozzánk anyanyelvünkön, mert magyarul nem tudunk megszólalni. Jóskán kívül egyikünk sem tudott tizizenkét szónál többet.

– Félnek tanító úr. Én is úgy látom, hogy mozog – és ujjával a mennyezetre mutatott.

A padokban kuncogás, a tanító kettőnek, háromnak lekevert egy fülest.

– Aki nevet, így jár.

Kaptunk palatáblát, palavesszőt. Meglátszott, hogy a tanító velünk többet foglalkozik. Mindegyikünk szépen rajzolta a karikákat. Végighordozta a tábláinkat az osztályban, hogy lássák a többiek is, milyen ügyesek vagyunk. Körülbelül a negyedik, vagy ötödik napon a tanító úr rájött, hogy mi nyolctól négyig egy falatot sem eszünk. A többiek elmentek ebédelni, mi maradtunk, irkáltunk.

– Ti mikor esztek? – érdeklődött a tanító.

Jóska szólalt meg, a képviselőnk:

– Mi csak egyszer.

– Többször nem tudátok?

– Tudni tudnánk, de így szoktuk meg.

Akkor beteretel bennünket a konyhájába, hatalmas tál tőpörtyűt tett elénk, kenyérrrel, zöldpaprival.

– Úgy kell enni, hogy maradjon is – súgta nekünk Józsi. Megfogadtuk tanácsát.

Am a tanító mindaddig biztatott, amíg mindent el nem pusztítottunk. Másnapra szólt a községben és mind a hetünket beajánlott kosztra egy-egy család-

hoz. Így ment ez öt éven át, de még az utánunk jövők is így étkeztek, annyira hagyománnyá vált ez a faluban. Valósággal kérkedtek velünk, a bizonyítványt mindig megnézték, biztattak, ipart tanulni ajánlottak. . .

Leszállt az első dér. A gyerekek kezdték a nyári ruhákat, cipőket kicserélni, de amikor a hó eleredt, mi még mezítláb jártunk. Vagy három-négy centis hó volt, mire a tanító összeszedett néhány pár cipőt a fagyos lábainkra. Télen, mire hazaértünk, már sötét volt. Kinyitottuk a sparheltajtót, felváltva csináltuk a leckét a tűz fényénél. Amíg a könyvből értelmesebb mondatokat otthon nem olvastunk ki, a szüleink mérgelődtek ránk, hogy „fiskálisok lesztek. . .” Féltettek bennünket, kizökkenünk az ő rendjükből. Később, mikor már hangosan kezdtünk olvasni mesészerű olvasmányokat, akkor már elnézőbbek lettek. Nagyanyám elkezdte piszkálni a tüzet:

– Folytasd! – szólt rám.

Egyre gyakrabban kértek, hogy vegyük elő a könyvet, olvassunk. A második évben már néha újságot is vettek, majd olvasni kellett nekik. Nagyon sok szót nem értettünk meg, de ők sem sokat. A képek nagyon érdekelték őket és megkértek bennünket, hogy kérdezzük meg a tanítótól, azokat hogyan csinálják?

Az egész a népszámlálással kezdődött. . . Átkozták is azt a napot, de önnön magukat is hibáztatták:

– Hogy az Isten miért nem tudott bennünket kámforrá változtatni abban a pillanatban, hogy a jegyző a tanítóval ide betévedt.

Szürkületben érkeztek. Mi eddig nem voltunk nyilvántartásba véve. Az összeírás után, ott a tűznél kijelölték, hogy melyikünk fog iskolába járni. A szülők keservesen sirtak. Ők is csak megélték, pedig se írni, se olvasni nem tanultak.

Egy hétre rá a jegyző behívatott mindenkit, és szigorúan megparancsolta, hogy a gyerekeknek iskolában a helyük. Már az is szóba került, hogy át kéne lépni innét másik területre. Nem sikerült, mert akkor hoztak valami letelepítési rendeletet. Mivel az ősz is közeledett, így nem volt tanácsos útnak indulni.

Az első évben, mikor megkaptuk az értesítőt, a jegyző üzent a kisbírótól, hogy szeretné látni a bizonyítványunkat. Be is vonultunk mind a heten. Végignézte mindegyikünk bizonyítványát, megsimogatta a fejünket. Behozatott a feleségével egy tál friss rozskenyeret. Jóskának, mint a legnagyobbnak, megengedte, hogy a tárcájából sodorhat egy cigarettát is. Neki volt a legjobb értesítője. Mivel vitéz volt a jegyző, elmesélt egy-két történetet, hogy kint az olasz fronton cigány katonái voltak, azok nagyszerűen megállták a helyüket, becsületes polgárai lehetünk mi is a magyar hazának. A jegyző eldicsekedett velünk, hetünkkel, magasabb körökben is. A szomszéd falu tanítója átvállalt négyünket, egy kilométerrel közelebb voltunk ehhez az iskolához.

Jómagam is ehhez a tanítóhoz kerültem, aki anyagilag tehető volt, és így ő hívott bennünket, a Somogyi báróval együtt, kosztosnak. A báró konyhájában nagyon sok lencsét, babot elpusztítottunk! Ez a tanító óra alatt maga mellé tett egy széket, egyet-egyet kihívott közülünk, külön foglalkozott velünk.

Belőlem papot akart nevelni, mert jó beszédkészségem ott is kitűnt. Ferit kovácsnak szánta, mert erős, izmos fiú volt, Pistát meg asztalosnak.

Fél évig minden jól ment. A bárónál azonban hamarosan kített a becsületünk. Az osztály ki volt tanítva, ha a Somogyi báró érkezik, akkor hangosan köszönteni kell: – Dicsértessék a Jézus Krisztus!

Erkezését is azonnal jelentse, aki meglátja.

Történt egy alkalommal, hogy Ferkó öcsém elsőnek vette észre a báró közeledését, és ijedten elkiáltotta magát:

– Jön a Somogyi!

A tanító ott téblábolt köztünk, kihallgatásra rendelt bennünket, a következő nap az lett, hogy másnap szomorkásan közölte velünk, hogy a méltóságos úr megsértődött, mivel a Ferenc Somogyinak nevezte. A kosztolást még azon a héten megszüntette. A tanító titokban kosztozott bennünket, de figyelmeztetett, hogy erről senkinek egy szót sem.

Az ötödik osztályt elvégeztem, tizennégy éves lettem. Kimaradtam az iskolából. A tanító azért nem vette le rólunk a szemét. Hetenkint üzent értünk, hogy látogassunk be hozzá. A szobájában akkora Magdolna-szobor ékeskedett, mint egy tizennégy éves lány. Kifaggatott, mit csinálunk, mit dolgozunk. Beajánlott egy másik uraság, Újnépi Elek Ernő kegyeibe, akinek vagy kilenc majorja volt a környéken. Újnépi elküldte értem a főkertészt, hogy vezessen elébe. Hatvan körüli, szikár, szivaros, magas ember fogadott. Fényes szoba, kényelmes, ami engem nagyon zavart. Megkínált egy hatalmas szivarral. Megkérdezte, hajlandó volnék-e neki rákot szedni a közeli Princípális-csatornából. Napszámba, vagy megegyezünk, hogy egy darabért mennyit fizet... Darabonként húsz fillérben állapodtunk meg.

Néha besegítettek a kisebb testvéreim is, és így egy-egy nap annyit kerestünk, mint egy felnőtt napszámos két hét alatt. Két év múltán az öregúr meghalt és Svájcban élő lánya örökölte a birtokot. Meghagyta neki az apja, hogy engem továbbra is tartson meg szolgálatában. A temetésen én is részt vettem. Ez a hölgy csodálatosan szép volt, férje egy Clár Mihály nevű svéd gépészmérnök, de ennek az úrnak sehogy se fértem a böggyibe. Nem értettem, még most sem, hogy miért gyűlölt. Ez a hölgy nemesebb elfoglaltságot szánt nekem: délelőttönként karonfogva végigsétáltunk a nyolcholdnyi parkban, és a cigányok életéről meséltetett. Mivel terhes volt, folyton arról faggatott, hogyan szülnék a cigányasszonyok? Hosszú órákon keresztül a legapróbb mozzanatokot is kikérdézte tőlem a cigányasszonyok mindennapi életéről. Voltak olyan kérdései, amire szégyelltem megfelelni.

A cigányasszonyok azért szülnék könnyen – mondtam –, mert naponta huszonöt-harminc kilométert gyalogoltak, volt olyan asszony, aki már annyit gyalogolt, hogy Kínát körbejárta volna hetven-nyolcvan éves korára. Az úrnő minden szavamat megjegyezte, amit érdekesnek tartott. Tőle tudtam meg, hogy a primitíven élő emberek, és így a cigányok is, azért tűrőképesebbek olyan betegségekkel szemben, melyek a civilizáltan élő embert megtámadják, mert ritkán mosakszanak, s a testüket olyan réteg fedi, mely a pórusokat elzárta a bacilusok elől. Ő is sok mindenre tanítgatott engem, de egyszer sem mondta, hogy feltétlen fogadjam el. Ha látta, hogy fáraszt a beszélgetés, akkor igyekezett nekem a virágokról, fákról beszélni.

Egy őszi reggelen közölte velem a főkertész, hogy az asszony kórházba került, szülni fog. Úgy két hét múlva került haza, miután egy szép lánya született. Ő ugyan nem szoptatott, hanem egy harmincéves cselédasszony járt a kastélyba a gyermeket szoptatni. Az első találkozásunkkor azt mondta, hogy mindenben igazam volt. Nem mondott ennél többet. Alig egy-két nap után megsúgta, hogy tartogat számomra egy kis meglepetést. Nagyon foglalkoztatott, hogy mi lehet az. Olyan kedélytelen volt az arca, hogy nehezen lehetett abból olvasni, és így jóra is gondoltam, meg rosszra is.

Másnap a kertész hozta ki a strandra a csomagot, melyet az asszony adott át nekem.

– Ezt azért kapod, amiért olyan sok mindenre megtanítottál – mondta kedvesen és megkért, hogy bontsam ki a csomagot. Ő csak az arcomat kémlelte, míg én repdestem az örömtől, a fehér öltöny, cipő, ingek, alsónadrágok láttán.

– Milyen jó neked! – nézett rám kissé szomorkásan –, te még tudsz örülni.

– A nagyságos asszony is örülhet, hisz van egy szép lánya – mondtam dicsézően.

– Az Isten tudja! – szolt tűnődve, majd végighúzta selymes kezét a hajamon. – Van még vajdátok, Jakab? – kérdezte.

– Igen, Homokkomáromban lakik – válaszoltam.

– Azzal is szeretnék beszélni!

– Tessék megüzenni neki, hogy jöjjön el, mert alig van ide néhány kilométerre.

Másnap reggel úgy nyolc óra körül a vajda ott állt a kastély bejárata előtt, hatalmas fejsze fénylett a vállán. Bő ingben és fehér bőgatyában, mezít-láb. Vállig érő haja fénylett, elől három ágra fonva, s a fonat a homloka közepén kör alakúra volt tekerve. A kör közepén egy három-négy centi nagyságú tengeri kagyló díszlett. Az asszonnal ott ültünk a megszokott helyen: a strandon, amikor a kertész odajött a vajdával.

– Ahogy parancsolta, méltóságos asszony – jelentette a kertész, majd mélyen meghajolva elköszönt. A vajda kissé zavartnak látszott, hogy én is ott vagyok.

– Kezicit, lábait csókolom méltósága! Bogdán Ferenc a nevem. Kívánom, hogy méltósága sok örömet, boldogságot kapjon az élettől! Hívatni tetszett méltósága.

– Igen, kíváncsi voltam magára Ferenc bácsi és valamivel szolgálhatok-e magának?

A vajda közelebb lépett, és a földig hullámozó hangját könyörgésre váltotta:

– Méltósága jó szívéhez fordulok azon alázatos kéréssel, hogy szegénységem segitene, ha egy-két nyárfát adna megmunkálásra!

– Milyen munkálásra gondol bácsi? – kérdezte az asszony kíváncsian.

– Hát csókolom a kezeit, teknőket, melencéket, hólapátokat készítenék nagyságodnak megegyezés szerint.

– Tessék az intézővel ezt megbeszélni. Ami engem illet: engedélyezem.

– Isten segítsége soha se hagyja el a nagyságát! – mondta a vajda.

– Foglaljon helyet – egy pirosra festett székre mutatott az asszony.

A vajda a gyepre telepedett le törökülésben az asszonnal szemben, majd engedélyt kért, hogy pipálhat-e ebben a gyönyörű kertben.

– Tessék, tessék – mondogatta az asszony, és nevetni kezdett.

A vajda olyan volt, akár egy indiai szobor: arcáról gyöngyözött a verejték, melyet ingujjával sűrűn letörölt. Hatalmas füstöket engedett ki a száján, amelyek a gyenge légáramlattól a szakállába sodródtak. Azt hittem, hogy a szakálla ég, és majdhogynem figyelmeztettem. Az asszony jó ideig csak bámulta, fürkészte a vajdát, akár egy földöntúli lényt. Észrevettem, hogy a vajda is kissé feszélyezve érzi magát. Az asszony faggatni kezdte:

– Hogy ha nem sértem meg, úgy bátorodom megkérdezni, hogy jelen időkben is törvénykeznek-e a maguk régi szokásai szerint? – kérdezte az asszony. A vajda rövid ideig mintha valamin töprengett volna, de kimerően, minden szót átgondolva beszélni kezdett.

– Nagysága! Tegnap is egész nap tárgyaltam – a gatyájára mutatott, melyen a zöld fütől hatalmas foltok ékeskedtek.

– Holnap meg is kezdi a munkát? – kérdezte az asszony.

– Igenis, nagysága, kéremszépen.

– Akkor Isten önnel, Feri bácsi.

A vajda is elköszönt az asszonytól.

Miután megegyezett az intézővel, még azon nap délutánján két kisebb nyárfát kidöntetett. Másnap, hogy a vajda faragni kezdett, az asszony szinte az egész napját ott töltötte. Kivitte a háromlábú székét, és nézte, ahogy a vajda szabdalja, formálja hatalmas fejszéjével a teknőket, melencéket.

Délutánra a cselédekkel szalonnát, kolbászt, kenyeret vitetett le és a vajda tüzet rakott neki, hogy szalonnát tudjon pirítani. Éppen hogy megkóstolta, mert inkább a vajda étkezése érdekelte. Biztatta is a vajdát, hogy többször egyen, mert nagyon nehéz munkát végez.

– Nem inna egy kis jó bort? – kérdezte a vajdától az asszony.

– Az Isten is megverne! – mondta tiltakozóan az öreg.

– Csak nem! – lepődött meg az asszony.

– A mi mesterségünkhöz tiszta fej kell.

– Milyen bölcsen látja – mondta az asszony.

Hozzám nem szólt a vajda, csak szúrós pillantásokat vetett néha felém.

Ezen a napon az asszony megkérdezte a vajdától:

– Feri bácsi, ismeri ezt a fiút?

– Bár ne ismerném . . . – mondta gyűlölködve.

– Csak nem bántotta magát?

– Ez már nem a mi fajtánk. . . ezek fiskálisok! – gúnyolódott.

Az asszony sajnálkozóan végigmért, s ennyit mondott:

– Ne vedd sértésnek a Feri bácsi szavait, mert a maga módján neki is, meg neked is igazad van.

Későbbi találkozásunkkor a vajda elmondta, hogy azért volt ideges, mert attól tartott, hogy a saját igazi nevén fogom szólítani az asszony előtt. Én persze mindig is Vendelnek emlegettem.

A cigányok úgy tudtak a katonai szolgálat alól kibújni, hogy fiatalabb, vagy idősebb keresztlevelet váltottak, és így megmenekültek a katonáskodástól. A katonaviseléség bizalmatlanságot is keltett a törzs tagjaiban. Minden olyan tevékenység, amely eltért az ősi törvényektől, gyanús volt. A törzsön belül kiszemelték azt az egyént, aki jó emlékezőtehetségével kitűnt, s a vajda állandóan neveket, évszámokat gyakoroltatott vele. Ha hamis keresztlevelekre volt szükség, úgy ez a fifikás egyén kereste fel a plébániákat és tudakolta meg a szükséges anyakönyvi adatokat. Voltak esetek, ha a másik törzsnek nem volt hasonló tehetségű embere, hogy kölcsönkérték a kikémlőt, ellen-szolgáltatás fejében.

A Bogdán Ferenc nevű vajda, aki 1960-ban halt meg Homokkomárom községben, százhárom évet élt. Alig tizenhat évesen választották vajdává. Apja is vajda volt. Egy alkalommal a csendőrök felkérték, hogy öltözzön egyenruhába, egy gyilkost elfogni. Azt ígérték a csendőrök, ha ezt a szolgálatot nekik megteszi, úgy háborítatlan élhetnek a törzs tagjai.

A községi bíró szobájában a tiszthelyettes a maga uniformisába bújtatta a vajdát, addig ő gatyában izgult, hogy csendőrkollégáját nem öli-e meg a gyilkos. A cigányt nem féltette, mert törvényen kívülinek számított.

Idős Bogdán Ferenc ugyan vállalkozott a kényes műveletre, de puska soha nem volt a kezében, ezért kioktatták, hogyan kell azt kezelni. Az ál-

csendőr akkorát ordított a gyilkosra, hogy a szerencsétlen azonnal megadta magát.

Hálából a csendőrök a cigányokat ugyan nem zaklatták, de a törzsbeliek a vajdát még aznap letették tisztéből, mert szolgálatot tett a fehéreknek. Még ezen a napon megválasztották helyette a vajda fiát, Vendelt, vagyis „Feri bácsit”.

CHOLI DARÓCZI JÓZSEF

Hajam a szélben

Napsugaracska
a tél hidegét
ha kioldja,
homlokodon
a redő
beleolvad
a gondba.
Megfullad
a világ:
száll a hó,
száll a gyolcsa
a télnek:
rárakják
az igát,
rárakják
a nyaklót
minden szóra.
Nem tudom kell-e gomb a kinőtt
gyermekádám ruhára,
nem tudom kell-e szó ha kitepték
a nyelvem – a számra?
Ámulok magamon, s hosszúra nő hajam a szélben.

Vénülön

Lakatos Menyhértnek, barátsággal

Már vénülön
elhervadok,
ballangkóréként
kerget a szél.
Szám nem beszél
– már mit sem ér – ,
hiába szülnek a lányok.

Töpörödöm:
hülön halok,
elterülsz majd az út porában.
Hiába hív
majd biztató hír,
hiába hív a banda.
Nem mozdulok,
már jól vagyok,
csak múltad kocog a téiben.

Hol tartunk ?

Mérleg a cigányokkal kapcsolatos két (1961–1979) politikai bizottsági határozat tükrében

Az MSZMP Politikai Bizottsága először 1961-ben foglalkozott a magyarországi cigányság helyzetével. Az 1961. június 20-i határozat abból az elvből indult ki, hogy az egyre növekedő cigánylakosság helyzetének változását elősegítse, határozza meg azokat a feladatokat, amelyeket társadalmi méretekben követni szükséges. A politikai bizottsági határozatnak mind az öt pontja helyes volt, megállapításai ma is érvényesek. Az ezt követő időszakban a cigányság életmódjában crételjes átalakulás ment végbe. Ez még akkor is igaz, ha kisebb hányaduk még csak most teszi, vagy készül megtenni az első lépésket. Történelmük során életük együttvéve sem változott annyit, mint az elmúlt húsz év alatt. És ez a folyamat nem véletlenül, nem automatikusan, mintegy a környező társadalom történelmi fejlődésének velejárójaként, hanem politikánk következményeként jött létre.

A szociális követelményeknek nem megfelelő telepek felszámolására először 1965-ben jelent meg rendelet, s ehhez a „nullponthoz” viszonyítva az 1986. évi adatok *nagy, a cigányság történelmében egyedülálló fejlődésről tanúskodnak*. Jelentős haladás különösen az utóbbi tíz évben történt igazán. Mégis, ha a cigány fejlődési görbét a nem cigány fejlődési görbével közös grafikonra vetítjük, azt látjuk, hogy a két végpont nemhogy közlelne egymáshoz, inkább távolodik. Vagyis abszolút értelemben jelentős előrelépés volt, relative viszont a helyzet romlott. Ebben kétségtelen szerepet játszik az is, hogy az 1961-es PB-határozatot követően csak megkésve történtek intézkedések, és ezek hatása még későbbi időpontban vált érzékelhetővé.

A másik ok is ismert: óriási falakat kell lebontani. Putrik helyett lakásokat építeni, ezzel egyidőben életmódot váltani, bevenni a negatív hagyományok bástyáit is.

Rövid idő alatt nagymértékben csökkent a telepeken élők száma.

Az említett kormányhatározat végrehajtásába azonban sok helyen hibák is csúsztak. Néhány városban a helyes kormányintézkedést lépcsőzetesség és differenciálás nélkül hajtották végre. Kampányszerűen – tegyük hozzá: tele jóindulattal – sok cigánytelepet felszámoltak, lakóit új, modern lakótelepek kellős közepébe költöztették. Eredménye: a putriban élt, szalmával tömött dikóhoz szokott cigányok – sajátos közösségi ritmusukkal – az új, vadidegen környezettel és technikával nem tudtak mit kezdeni. Pokollá tették a lépcsőház lakóinak életét, majd ez a pokollá tevés kölcsönössé vált. (Nesze neked előítéletet elleni harc!) A lakást sem lakni, sem használni nem tudták. A végrehajtó szerveknek nem jutott eszébe, hogy átmenettel oldják meg ezt a rendkívül bonyolult átállást. A cigányság gazdasági felemelkedését ugyanis nem lehet még fázisában sem külön, elsődlegesen kezelni a szellemi szint növelésétől. Az otthoni attitűdök, a szokások fontos fejlődési tényezők, ezek eredményesen csak együtt változhatnak

gazdasági helyzetükkel. A szellemi szint növekedése nélkül az anyagi kultúra eszközei nem válnak szerves részévé a kulturális elvárásaiknak, a kés, a villa, a pohár, a szék nem válik olyasmivé, amit majd később meg kell szerezniük.

A beköltözés utáni ún. *utókezelést* társadalmunk a gyakorlatban még nem ismeri, pedig elengedhetetlen feltétele a szükséglakásokba telepített családok zökkenőmentes integrációjának. *A telepek felszámolása tehát nem a cigánykérdés megoldásának végét, hanem a megoldás kezdetét jelentette.*

Több községben a tanácsok – rossz műszaki becslés következtében – nem megfelelő állagú, elhagyott paraszti házakat bocsátottak rendelkezésükre. Így a lakás egy-két év után leromlott. A cigánycsalád a műszakilag előírt felújítás pénzügyi feltételeit – a lakástörlesztés miatt – nem tudta előteremteni. Több helységben – rossz telepítési politika következtében – megszüntették a telepet, de a falu másik végén korszerűbb CS-lakásokkal, új telepeket hoztak létre. Ezáltal a cigányok szocializációjában oly fontos környezeti feltétel lényegében nem változott.

A legtöbb helyen sajnos máig sincs megoldva a cigány lakásépítés építőipari vállalati vagy szövetkezeti keretben. Főleg falvakban, ahol állami, vagy szövetkezeti építési kapacitás egyébként sincs. A cigánycsaládok mészek kőművesekkel építtetnek, a tanácsok műszaki osztályainak koordinációs (segítő) tevékenysége – a sokrétű egyéb feladataik mellett – nem elégséges. Előfordul, hogy a lakás még nincs kész, de a pénz már elfogyott. Célszerű volna területenként építőipari vállalatokat, vagy szövetkezeteket kijelölni ezekre a feladatokra, amelyek jobban garantálnák a cigánycsaládok érdekeinek érvényesülését, az anyagi eszközök legoptimálisabb felhasználását.

A szociális követelményeknek nem megfelelő telepek felszámolásának ütemét a jövőben csak úgy gyorsíthatjuk, ha a hitel összegét azonos arányban emeljük az építőipari árakban bekövetkezett változásokkal. A telepeken élő alacsony keresetű családok és idős emberek a szükséges elótakarékosságot nem tudják biztosítani, számukra más lehetőséget kell találni. A falvakban ma még nincs mód tanácsai bérlakáshoz jutni, nincs célcsoportos lakásépítési lehetőség.

Jelentős viszont a foglalkoztatás területén elért eredmény. A tanácsok adatai alapján a munkaképes korú cigányférfiak közel 85 százaléka dolgozik. A nők foglalkoztatása azonban még messze elmarad a kívánt mértéktől, de ennek elsődleges oka a helyi foglalkoztatási lehetőség és gyermekintézmények hiánya. A számok azonban rossz következtetést sugallhatnak, mert a helyzet nem ilyen rózsás. Rendkívül nagy a cigány segédmunkások munkahelyi vándorlása és ebben bennefoglaltatik – be nem vallottan is – az alkalmi, időszakos cigánymunkások száma is. Komoly gond, hogy a foglalkoztatott cigánydolgozók többsége ma még szakképzetlen segédmunkás, ami iskolázatlanságukkal függ össze. A munkábaállításukkal kapcsolatban a PB-határozat külön hangsúlyozta a cigánymunkaerő előtt a kapuk kinyitását – úgy az állami gazdaságokban, mint a termelőszövetkezetekben. Nem véletlenül. A század elején jobbára még nomád cigányság számára az időszakos munkavégzés jobban megfelel, mint a terhes és időhöz kötött, folyamatos ipari munka, ugyanakkor a természetbeni juttatás az alapvető életfeltételeiket biztosítja. A termelőszövetkezetekben becsületesen dolgozó cigánycsaládok életszínvonala, szociális helyzete általá-

ban jobb, mint az iparban (építőiparban) dolgozó, ingázó cigánycsaládoké. Ennek ellenére az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek sokhelyütt egyenesen megtagadják a cigánymunkaerő alkalmazását, másutt pedig nem élnek megfelelően a lehetőségekkel.

Amellett, hogy igen sok vállalatnál, ipari üzemben a cigányfoglalkoztatásban dicséretes eredményeket értek el, sok még az olyan vállalat, ahol nem fordítanak kellő gondot a cigánydolgozók magatartására, továbbképzésére, gyakran abból a nem is titkolt (elítélendő) aspektusból, hogy a cigányságot meg kell hagyni aranytartaléknak mindazokra az alantásnak ítélt munkákra, amelyekre rajtuk kívül már senki nem vállalkozik. Ma még nem sok az a vállalat, ahol a cigánydolgozók politikai, kulturális és szakmai képzésével nem kampányszerűen foglalkoznak. Nehezen tagadható, hogy sokhelyütt nem segítik megfelelően az újonnan munkábanlépett cigánydolgozók integrálódását a vállalati kollektívába. Nem adnak nekik külön feladatot, megbízást, tisztséget, ezáltal általuk is érzékelhető bizalmat – önbizalmat. Távol állunk még attól, hogy a munka belső kénszert jelentsen a cigányság számára, de a munkával szerzett életformaváltás, a jobb élet kifejlesztheti bennük a széttekintés igényét, először csak a nem-cigány környezet izléskultúrájának utánzását, majd később a saját izlés követését. A helyi politikai, társadalmi életbe évről évre több cigányt kapcsolunk be, azonban nem élünk eléggé lehetőségeinkkel. Nem elég kenyeret adunk, hanem tágítani kell azokat a csatornákat is, amelyek elvezetik őket életük tudatos átformálásához, a racionális életvitelhez. A megszerzett alapokra eredményesen csak így építközhetnek tovább.

Az iskolai oktatás és nevelés területén kezdetben nagy lendülettel beindult munka lelassult és csak az utóbbi években vált ismét erőteljesebbé. Okai: kezdetben igen eredményes volt a gyógypedagógiai csoportok, osztályok létrehozása, majd a csak cigányokból álló cigányosztályok megszervezése. A gyógypedagógiai osztályok biztosították a lassú fejlődést a „normál” osztályokhoz, azonban a cigányosztályok (elsőtől a nyolcadikig) nem hozták meg azt az eredményt, amit vártunk. A legutóbbi években az ilyen irányú kutatások bizonyították, hogy a cigánygyerekek nem akarnak szegregálódni. A cigányosztályokban a cigánygyerekek a tapasztalatok útján szerzett, élettevékenységbe ágyazott, pozitív ismeretekkel nem gyarapodtak, elkülönülésük nem segítette fejlődésüket, sőt a *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* című dokumentumfilmben látott elszeparált cigányudvarok szaporodtak és segítették az előítéletek már iskolai szintű kialakulását. Az iskolák a rendkívül heterogén cigánytanulók módszertani oktatása nevelése területén sokáig magukra voltak hagyatva. Nem volt olyan metodikai irányelv, amely mindezekre egységes keretet (de nem egységes megoldást) adott volna. Így az egyik megyében a művelődési osztály diszkriminációnak minősítette a cigányosztályokat, a másokban nem. Az elmúlt évek nem voltak ellentmondásmentesek, az eredmények mégis önmagukért beszélnek. Ma már a 6–13 éves cigánygyerekek döntő többsége jár iskolába.

Az iskolán kívüli művelődésben csak szerény eredményeink vannak. Ennek oka elsősorban az, hogy nem ösztönözzük eléggé, művelődési intézményeink még keresik a leghatásosabb formát az iskolán kívüli művelő-

désre. Bármilyen legyen is a forma, a döntő lépést csak a munkahelyekkel karöltve lehet eredményesen megtenni.

*

Az első PB-határozatot követően létrehozták a Minisztertanács mellett működő *Tárcaközi Koordinációs Bizottságot*, amelynek egyik legfontosabb feladata, hogy a magyarországi cigányság felemelkedését biztosító feladatokat részleteiben és egészében irányítsa, a tárcák és a tanácsok gyakorlati munkáját koordinálja. A helyi feladatok megvalósítására minden megyében cigányügyi koordinációs bizottságokat hoztak létre.

1979-ben a párt és a kormány illetékes szervei ismét foglalkoztak a cigánylakosság helyzetével. Megerősítették, tapasztalatok birtokában finomították azokat a célkitűzéseket, amelyeket a PB-határozat 1961-ben meghatározott: folytatni kell a szociális követelményeknek nem megfelelő telepek felszámolását, javítani kell a cigánylakosság műveltségi viszonyait, hatékonyabbá kell tenni a cigányfiatalok oktatását és nevelését. Minden rendelkezésre álló eszközzel elő kell segíteni, hogy minél több cigánygyerek járjon óvodába és a tankötelesek tegyenek eleget tanulási kötelezettségüknek. Növelni (és megtartani) kell a munkaképes korúak foglalkoztatását. Fontos feladat az egészségügyi ellátás színvonalának emelése. Feladataink tehát nagyon is konkrétak. Úgy vélem azonban, hogy a generális feladatok részleteit – több területen – a meglévő állapotot jobban figyelembe vevő prognózissal kell kimunkálni. Ilyen terület például a kisebb létszámú és főleg a falvakban élő cigánynyelvűek rétege. Az autentikus, saját forráson alapuló integráció elősegítésére gondolok. Az áramkör gyakran eddig is itt szakadt meg. A „biztosítékcseré”, ami főleg agitatív jellegű volt, a cigánynyelvű közösségeknél nem mindig vezetett eredményre.

Nem lehet más szándékunk, csak a tisztességes integráció követése, olyan integrációé, amelybe a cigánynyelvű cigányság is saját ruhájában, maga formálta eszközeivel, egyenrangú társként lép be. Elő kell tehát segíteni a belső érték kibontakozását, a készségek fejlesztését az önkifejezés, a saját nyelvű kultúra irányába is. A cél kettős: egyrészt mindez elősegíti feloldani bennük a belső feszültséget, amelyet igazában az önbecsülés hiánya, a fojtogató kisebbségi érzés táplál, másrészt mindezek kikölkenthetik a cigány szellemi, kulturális életet természetes renyhességéből, „beporzódhat” a környezeti kultúrával, életvitel-mintával, minőségi fejlődést eredményezhet, megteremtődhet az a sajátos öngerjesztett erőter, amelyben hatásosan kifejlődhet a társadalmi és politikai integrációra képes cigánycsere.

Mindezzel együtt a jövőben határozottabban fel kell lépni a néhol felbukkanó cigány szeparatista törekvések ellen, amely mérhetetlen károkat okozhat ebben az integrációs folyamatban. Mert az utóbbi időben jól megfigyelhető, hogy létezik egy kisebb számú cigányértelmiség, amelyik azzal van elfoglalva, hogy soha nem létezett cigány hagyományokat kreáljon, ahelyett, hogy konkrét, lemondást igénylő és anyagi haszonnal nem járó tanító-nevelő munkát végezzen – íróasztal helyett – a telepeken, a cigányok között.

A legutóbbi PB-határozatot követően a Hazafias Népfrontban, mint a társadalom minden rétegét összefogó szervezetben, a cigányság ügye jelen-

tős helyet kapott, megalakult az *Országos Cigánytanács*. A TIT keretében is cigánybizottság alakult. 1985-ben a Minisztertanács jóváhagyta a *Cigány Kulturális Szövetség* megalakulását, mint a politikai érdekvédelmi feladatokat is ellátó szervezetet. Megalakult a *Cigánykutatásokat Koordináló Tudományos Tanács* is, amelynek azonban szépséghibája, hogy a hazai ismert cigánykutatók zöme nem tagja a tanácsnak, elnöke sohasem foglalkozott cigánykutatással.

Sajnos megosztott a cigányértelmiség is, ugyanakkor a rosszul felfogott érdekek kizárnak a cigányságért eddig sokat tett kutatókat a közös munkából, mert véleményük néhány kérdésben eltérő.

Sok még a szubjektivizmus és az indulat e területen is, pedig a demokrácia kiszélesítése, értelmes viták nélkül valóságos eredmények nem várhatók. (Okos kezdeményezés és gondolat nemcsak a hitelesített intézményekből származhat, hanem azokon kívülről is.)

A bizottságok tehát megvannak, de munkájuk hatékonysága csak hosszú évek után lesz igazán mérhető, mert ma még a megyei cigánybizottságok jelentéseit olvasva a hazai sajtóban, nem rózsás a kép. „*Növekszik a fiatalokorú bűnözés, nem javul a lakáshelyzet kielégítő mértékben, nagy az anyagi gond, az egyéni felelőtlenség következtében nő a gyermekükkel keveset, vagy egyáltalán nem törődő cigányszülők száma, kevés a foganatja a tanács által nyújtott, évről évre megduplázódó szociális segélynek*” stb., olvassuk például hazánk egyik legnépesebb cigánylakosú városának, Miskolcnak, cigánybizottsági jelentésében (*Népszabadság*, 1985. október 2.).

A cigánylakosság helyzetének javítása társadalompolitikai érdek. A politika reális szándékának megvalósítása a helyszínen dől el, a városokban és a falvakban tevékenykedő névtelen aktivistákon és természetesen magukon a cigányokon múlik. Az említett bizottságoknak és cigánytanácsoknak a „végpontokon” kell tehát erősítést adni, mert enélkül csak bizottságosdít játszanak. Itt kell változni, változtani és a cigányság érdekében félretenni a személyi ellentéteket, a bizalmatlanságot, nem a cigányokból élni, *hanem értük.*

Bari Károly világi

Válogatott kötet olvasásakor mindig érdekel, hogy a szerző szemlélete mennyit változott előző könyveihez képest, mi vezette a válogatásnál és ha változtatott, mennyiben változtatott versein; mit hagyott ki, milyen új rendbe, ciklusba szervezte költeményeit. Ebből a szempontból vizsgálva, a válogatás minőségi metamorfózist föltételez.

Bari Károlynak, válogatott versei megjelenése előtt, három könyve láthatott napvilágot: *Holtak arca fölé* (1970), *Elfelejtett tüzek* (1974), *A némaság könyve* (1983). Figyelemre méltó cigány népköltészeti gyűjteménye és fordítása: *a Tűzpiros kígyócska* (1985).

Eddigi törckvéseit összegző kötetéből – *A varázsló sétálni indul* (1985) – mindössze három verset (Vers, Körmenet, Éjszaka a sárgaházban) hagyott ki. Központosáson igazított, néhol elhagyta a korábbi ajánlásokat, de némelyik versnél tartalmi változtatásokra is törekedett. Csak példaként említem *Jövők felé* című versét, amelynek kezdő sorain úgy végzett simításokat, hogy korábbi változatának három sorát legyalulta s a negyedik lett a kezdő sor. A vers és persze a költő kiküzdötte a tömörítés jogát, amikor ezzel a tárgyilagossá nyugodott mondattal indít: „*Véres fogaik közé szorítják múltuk késeit a holtak.*” Átiráskor-pontosításkor mindig *Szabó Lőrinc* elegáns nyilatkozata villan föl bennem: „*utóvégre a vers az enyém, egyetlen igazi magántulajdonom*”. Bár ez a felelős-

ség, ez a „tulajdonosi szemlélet” működne minden valamirevaló alkotóban.

Ha életkorát tekintjük, Bari indulása rimbaud-i. Talán még abból a szempontból is, hogy kacérkodott az elhallgatással, de éppen sajátos léthelyzete döbbsentette rá: semmiképpen se engedheti meg magának a csönd kényelmét, fegyverkereskedőnek pedig pláne nem állhat. Marad tehát a vers, költő számára az egyetlen s az utolsó terepe a küzdelemnek.

Olvasásakor figyelem hangváltásait, szóhasználatát, képeit, képei- nek belső logikáját – szóval azt a hullámmo mozgást, ami az első sorától az utolsóig terjed. S az olvasói agy univerzumában még tovább. Figyelem egyre táguló szemléletét, ahogy a cigánysor és a cigánysors feketeségéből a tágabb hazába s a világba jut. A rongyos szalmazsákoktól nem vezetett sugárút *Janisz Ritszosz* vállalásáig, ama föl ismerésig: „*életet vesz, ki szabadságért sir*”. S hogy ennek tudatában milyen finomságú portré lehet Bari Károlyról rajzolni, vagy gyorsfényképpel produkálni, az az ő szempontjából nem közömbös. Bár a költő arca életében, de holtá után is változik, módosul. Hol megszőpül, hol pedig a közöny panoptikumának pora lepi be. *Mindenesetre ő az első igazi – témájában és esztétikai mélységében – magyarul író cigányköltő.*

Hangváltásai jelzik költői folyamának szélesedését: a drámai beszéd mellett hallatszik a kifejezet-

ten gúnyos (Ne felejték el), a játékos (Két gyermekvers Máriusz-nak), a népmesei (Mese, Csozrekár, a varjúkirály) és bővülést mutatnak a poetica licentia-szerű képvversek is. Mindezeket saját kezű illusztrációkkal teszi árnyaltabbá.

A költészet megszokott szavaiból csinál verset, de ami különleges, hogy másként, más költőktől eltérően. *Kosztolányi* szép szavainak társaságában (vér, gyöngy, tűz, szív. . .) gyakran használja a sötétséget, varjak, gyökerek, erdők stb. kifejezéseket. Képeinek varázsvesszejével új világot nyit előttünk. A látomások nemcsak egy ember, jelen esetben Bari, belső égét ragyogtatják, hanem bennünk is kifényesedhetnek a homályban húzódó csillagképek. Ritka látvány a képlogika olyan láncolata, amilyen a *Hajnal-kötő*-ben szövődik szemléletessé: „...odagyűlnék/ lábaihoz a fővenyen éjszakázó/ megszökött tisztviselők: a kagylók is, akik a mélység kék bankjában/ halpénzt számolgattak valamikor/ ösz-szeszorított szájjal. . .”

Bari egy-egy jelenséget, állatot, növényt, vagy magát az emberi szívet képváltozatok sokaságában írja le, dolgozza föl újra és újra. Nála a szivárvány tüneményének számtalan variációja van. Csak néhányat rovak ide: szivárványos kéz dőrejlík, szivárványsorompókat főlhúzó ég, szivárványtör, szivárványkaloda, szivárványinakkal, fekete szivárvány, szivárvánnyal korbácsol a zápor utáni ég. . . Ezek után hinnen kell: a költészetben még mindig óriási lehetőségek rejteznek, a mélyrétegek újabb mélyrétegeket takarnak.

Indulásakor sokan csak az egzotikumot látták benne, a „különleges állatfajt” ahogyan *Veres Péter* fogalmazott ironikusan saját személyéről. Igazuk azoknak volt (például *Féja Géznak*), akik a kínokat veték észre szája sarkában, s a hírt

olvasták ki versciből egy agyonhallgatott világról. Tudatosan, keményen ítéli meg azt a kötöző környezetet, amelyből vétetett, de védi is körmeszakadtaíg. *Ady* szemléletéhez hasonlít az efféle népvádolás és -védelem. Szociológiai-szociográfiai vizsgálat tárgya lehetne: *vajon mennyit változott a cigánysor, abonan Bari elibénk állt?* E cirka húsz évet, amely első verseinek megjelenésétől a mai napig lepergett, hitteles prózába tudná szorítani.

Válogatott kötetének első (Hegedük víjjogásából) és hatodik ciklusa (*Cigánytörvény*) a cigányság körébe vezet. Csak látszólag szűkebb az a tér, amibe bevonja az olvasót, valójában egy egész közösségre jellemző mentalitást, viselkedést, nagyon is valóságos, hihető nyomort mutat meg anyján, nagyapján, testvérein keresztül. A jelenvalóság szorító tényei mellett azonban nem illik elfeledkezni arról a gazdagságról, amelyből a Bari-versek az erejüket szívják. Erre az ösz-szevetésre ad alkalmat a már említett népköltészeti gyűjteménye. Bevezető esszéjében maga Bari fedi fel a cigányfolklór és költészet azonosságának gyökereit, s így áttételesen bár, de mégis kulcsot ad versei értelmezéséhez. A cigány-népköltészetben és a Bari-versekben ugyanúgy az első helyen szerepel a szabadság és a rabság problémája, lényeges a ritmus, a szövegek kötetlensége, a színek jelentése, kontrasztja. Sorai történeteket, babonákat rejtenek, amelyeket otthon, az övéi között hallhatott.

Vasy Géza fogalmazza egyik írásában: „Barit a legszűkebb környezetében szerzett élményanyag kényszerítette költővé”. Ez az, amiben nem hiszek. Ugyanis a nyomor, a kilátástalan mélységű léthelyzet, de még a tömértelen mennyiségű népköltészeti hatás sem avat valakit költővé. De az érzékenység, a tár-

sadalom ordító különbségeinek föl- ismerése, a pozitív költői hatások befogadása, a versírás technikájának ellesése viszont költővé emelhet némelyeket. A szűkebb környezetben szerzett tapasztalatok azonban dúsíthatják az ember élményvilágát. *Kierkegaard* filozófiájára voksolok, amely a következőket tartotta a költőről: „Szerencsétlen ember, aki mély kínokat rejt szívében, de ajkai úgy vannak formálva, hogy miközben sóhajok és kiáltások hagyják el, mindez úgy hangzik, mintha szép muzsika lenne”. Bari nem keveset kínlódhatott muzsikája hangszereléséért, még ha indulását kezdetben odaadóbb figyelem és istápolás kísérte is. Bizonyíték erre, hogy nem a könnyebb végét fogta meg a versírásnak, nem merült pusztán esztétikai mutatványokba, kísérletekbe – és ami lényeges, nem feledkezett el hovatartozásáról. Gyermekfajjal ismerete föl a különbségeket, hiszen a miskolci gimnázium és a putrisor nem egy és ugyanaz. A *Kinom indított útnak* ezt pontosan rögzíti: „Kinom indított útnak, napégette mezőkön, a völgyek hideg mélységein át, hogy fölmérbessem magam, hogy csillagot fakasszak vérből, veritékből, kirabolt tizenhat évemről letépjem káromkodó anyám átkát.”

Kötete világosan tükrözi lélekállapotát, sőt, labilitását: hol menekülni, szökni akar, hol pedig kiállni ország-világ elé, szívében tenger és cigánytelep, végtelenség és kötöttség. Felnőttként biztos kézzel rakja patikamérlege személyiségét. S ez az ibseni cselekedet, az önmagunk fölötti ítélkezés, mindenféle külső kritikánál többet ér. „Fobász-kodom, mert ítélkeztem” – írja.

Már nem a sámán, a szellemekkel érintkező varázsló szerepét ölti magára, hanem akinek a szavakon van hatalma. A *varázsló sétálni indul* – mondja a kötet cím. Hová? A

lira fölfedezetlen ösvényeire? Minden bizonnyal. A *Motyogva*, a *Másnap* és az *Azonosítás* címet viselő versek egy másik Bari Károlyt mutatnak. Valóban tény, hogy második és harmadik kötete között évtized emésztődött el. „Meggzenvedek minden szóért, vesszőért; gyakran van úgy, hogy fél évbe is beletelik, amikor egy-egy vers végére pontot teszek. Igaz, ritkábban gyűlik össze kötetnyi anyagom, mint másoknak, de ez nem érdekel. Eljutottam arra a pontra, hogy csak a munkám érdekel: csak az írás” – nyilatkozta.

Idézett mondatai nem jelentenek beburkolózást, közönyt, de minőségibb csillagra lépést annál inkább. A ma költője ő, politikumot és sokakat érintő társadalmi problémákat visz sorai közé. És talán nem erőszakolt, ha azt mondom, szemlélete törvénné kristályosodott.

Kellemetlen és gyakran kényelmetlen igazságokat vesz tollára. A devianciák országát faló hétfejű sárkányával kell immáron szembe-sülni: a „mámmal összevarrt szemhéjuk” seregével és egy olyan talmi világgal, „ahol csak erőszakos önhalállal bizonyítható a tiszta hit”.

Mi hát a megoldás? „Őszinte leszek, akár a tűzvész, ha belenulok is” – süvölti Bari, s a lángokban pillanatra földidéződik a konokok kicsiny csapata: Petőfi, Ady, József Attila, Nagy László és még egy-két arc. *Száműzetés* című verséből citálom, amelynek visszahulló kérdései egyben igényességet is kívánnak az eljövendőre: „...hol van balában is összetartó seregünk, testvéreim, hol van? a kávéházasztalok síkságain annyiszor fölesküdtött armádia?”

Hogy kikhez szól, nem szükséges részletezni.

Visszasiklok újra a címhez és most kérdésként teszem föl: Bari Károly világai? Igen, Barinak, mint

minden többhúrú költőnek, világi vannak; élethelyzetei, állapotai szerint változó világi. Kötetében szinte egyszerre, filmszerűen pereg le hazugságoktól, kóklerségektől mentes világa. Ez a képekkel niagarázó verstechnika csikarja ki, hogy szuszszanas nélkül kell végigmondani könyvének nem egy darabját. Ha

már ő lávázik, hát lávázzon olvasója is.

„Görcsösen összeszorított tenyerében – ahogyan egykor mondotta önmagára visszamutatva – *mindig ott van a gyöngyszem*”. (Szépirodalmi)

MAGYAR JÓZSEF

GÁSPÁR ISTVÁN GÁBOR

„Mint egyenrangú az egyenrangúhoz”

Az utóbbi években Magyarországon divat lett a cigányokról írni. A cigánykérdés napjainkban is az egyik legvitatottabb, s egyúttal indulatokat kavarázó kérdés. S ebben szerepet játszik az is, hogy a felgyorsult beilleszkedés során megnövekedtek a súrlódási felületek. Ma már nyilvánvaló tény, hogy a cigányokról, sorsukról, jövőjükéről csak magukkal az érdekeltekkel – a cigányokkal – együtt lehet dönteni. Nem feledhetjük el ugyanakkor, hogy volt időszak, amikor a kérdést leegyszerűsítették a szociális beilleszkedés problémájára. A hazánkban is szép számmal élő cigányok helyzetéről, életmódjáról, jövőjéről sokféleképpen lehet vélekedni, de azt soha nem téveszthetjük szem elől, hogy *itt és most* nem csak róluk, rólunk is szó van. A leckét a történelem nekünk is feladta.

Magyarországon a cigányság alkotja a legnagyobb lélekszámú sajátos kultúrával és tradíciókkal rendelkező társadalmi, etnikai csoportot. Létszámuk 1984-ben, a tanácsai adatok alapján, mintegy 380 ezer fő, nagyobb, mint a hazánkban élő nemzetiségeké együttvéve. A cigányság területi elhelyezkedése az utóbbi időben állandósult. Mintegy 70 százaléka falvakban lakik. A nagyobbbrészt még a hetvenes években végbement országban belüli lakhelyváltoztatás hatására arányuk az ország északkeleti részeiben és egyes nagyvárosokban növekedett. Ma az ország településeinek mintegy 62 százalékában élnek cigányok. Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyében él a cigányság harmada.

Nógrád megyében 130 településből 92 településen élnek cigányok. Számuk az összlakossághoz viszonyítva növekedett 1980 és 1985 között. (A megye összlakosságának száma 1980-ban 240 250 fő, a cigánylakosságé 17 665 fő; 1985-ben 235 400 fő, illetve 19 136 fő.) A cigánylakosság 34,8 százaléka városban, 65,2 százaléka községben élt 1985-ben. A legtöbb Salgótarjánban (6015 fő), Szécsényben (3552 fő). Pásztón (2928 fő), Bátorterenyén (2860 fő), és Balassagyarmaton (2256 fő) élnek. Ennek magyarázata egyértelműen a munkavállalási lehetőségekben, az ipartelepítésben rejlik. A helyzet azonban csak látszatra folyamatosan javuló.

„A felszínen a véletlen űzi kisdéd játékát” – mondja *Hegel*. A cigányok esetében is, ha csak a látszat alapján ítélezünk és ebből általánosítunk – hamis eredményre jutunk.

Előítéletei ellen még annak is nagyon nehéz harcolnia, aki már tudatára ébredt, elismerte meglétüket. Pedig az ember születéskor mentes az előítéletektől. Az értékítéletet, a véleményalkotást a társadalmi környezettől veszi át. A társadalom jelentős része hajlandó a cigányságnak az életkörülményekben, a képzettségben és a művelődésben mutatkozó elmaradottságát részben vagy egészben e réteg saját hibájának tekinti. Gazdasági nehézségeink, az életszínvonal csökkenése várhatóan továbbra is magában hordozza a cigánysággal kapcsolatos feszültségeket, előítéleteket.

Ötszáz évig üzték, kergették és gyilkolták a cigányokat. Üldözésük egyik, talán legfőbb oka az volt, hogy a szilárd alapokon nyugvó feudális államok Európában minden eszközzel védték a magántulajdont. A cigányok körében viszont még a feudalizmus előtti életforma uralkodott. Nem ismerték el és nem tisztelték a magántulajdont és a törvényeket, „osztály nélküli” társadalomban éltek, vándorló életmódot folytattak. A faszizmus azonban túltett minden korábbi század kegyetlenkedésén. A második világháborúban a fasiszta Németországban 600 ezer cigányt pusztítottak el, ebből Magyarországról származott közel 50 ezer. Az állandó veszélyeztettség az évszázadok során az életösztönt oly módon befolyásolta, hogy előtérbe került az életben maradás elsődlegessége. Vannak akik úgy vélik, ebben van a cigányság tragédiája. Ma azonban adottak a lehetőségek a kedvező folyamatok megerősödésére, a múlt káros örökségeinek felszámolására. Igaz ez a feladat talán nehezebb, több türelmet, energiát igényel, mint az eddig elért előrelépések. Elsősorban a környező lakosság nagyobb segítsége kell(ene). Ez cseppet sem könnyű feladat. De elgondolkodtató, hogy a ma már 500 éve hazánkban lakó cigányok is gyakran igyekeznek letagadni cigányszármazásukat, még akkor is, ha történetesen bőrük barna és a hajuk sem szőke. . .

A cigányokról alkotott általános felfogás alól azonban van kivétel is: a zenész cigányok társadalma. Ők életmódjukban, öltözködésükben, egész magatartásukban szinte kiváltak a cigányság egészéből. Ugyanúgy kiváltak, mint a cigányság más csoportjaiból kiemelkedett értelmiségiek. A kiemelkedettek többsége a későbbiek folyamán, sajnos(!) minden kapcsolatot megszakít cigánytársaival. Pedig a gyakorlat bizonyítja, hogy a tanult egyének igen sokat tehetnek a cigányság egészségéért. Az iskolai végzettség ma már elengedhetetlen feltétele az érvényesülésnek. (Ez természetesen nemcsak a cigánygyerekekre igaz.) Az a cél, hogy minél több szakember, kvalifikált munkás kerüljön ki a cigányok köréből is.

Napjainkban az egyik alapvető probléma, hogy a cigánygyermeknek oktatásának eredményei mind a szükségéstől, mind a lehetőségtől elmaradnak. Ezért jelentős arányban újratermelődik az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen réteg. A cigányság egésze szempontjából az alacsony iskolai végzettség a legnagyobb akadály a társadalmi integráció terén történő további minőségi előrelépésnek.

Az átlagosnál alacsonyabb jövedelmi helyzetet súlyosbítja, hogy a cigány nők felének foglalkoztatása nem megoldott, ezért sokan az állandó munkaviszony hiányából eredően, nem jutnak hozzá a foglalkoztatáshoz kapcsolódó juttatásokhoz sem.

Kellően megbízható adatok hiányában nem lehet párhuzamot vonni a Nógrád megyei eredmények és az országos átlag között. (Hivatalos adagyűjtés ugyanis nincs a cigányokról.) A becslések és néhány felmérés eredménye azonban azt bizonyítja, hogy Nógrád megyében is az országos

átlaghoz hasonló a helyzet a foglalkoztatás és szakképzettség tekintetében. Egy 1978-ban készült nógrádi reprezentatív felmérés szerint a cigány-családoknál az egy főre eső jövedelem – az egy keresőre jutó nagyszámú eltartott és a szakképzetlen munkával elérhető alacsony keresetek miatt – 960 Ft, amely jóval alatta maradt a megyei átlagnak. (Akkor, 1977-ben az egy főre eső jövedelem 2260 Ft volt). Az 1985-ös esztendőben az aktív keresők közül 12,4 százalék volt csak a szakmunkások, 53,1 százalék a segédmunkások, 23,8 százalék a szakképzetlenek, 6,3 százalék a nem fizikaiak és 4,4 százalék a kistermelők-kiskereskedők aránya. Az oktatás terén szintén nincs ok az elbizakodottságra. Az 1985–86-os tanévben Nógrádban az általános iskolába 3642 cigánytanuló iratkozott be, az iskolaköteles cigánygyerkek 98 százaléka járt iskolába. A túlkoros tanulók száma a következőképp alakult: saját osztályában 1 évvel túlkoros 1011 tanuló, 2 évvel 438 tanuló és 3 évvel (vagy több!) 311 tanuló. (Arra vonatkozóan, hogy hányan fejezték be sikerrel a nyolc osztályt, nincs adat, amint arról sem, hogy hányan tanultak tovább és fejezték be eredményesen tanulmányaikat.) Az analfabéták száma – becült adat! – 3000 főre tehető a megyében, ebből 30 év alatti cigány fiatal 234 fő, 35 év feletti 251 fő.

Az alacsony képzettség miatt kialakultak az úgynevezett „cigánymunkakörök” (utcaseprők stb.). Az alacsony jövedelem alapvetően determinálja életszínvonalukat, ugyanakkor az alacsony életszínvonal akadályja is a felemelkedést elősegítő szakképzés megszerzésének. A fiatalok egy része azért nem tanulhat tovább, mert már 15–16 éves korában szükség van keresetére. De a vállalatok is hasznot húztak az alacsony képzettségi szintű munkaerőből, éveken keresztül. Míg nem megjelent a bértömeg-gazdálkodás. Így értelmetlenné vált, hogy a „kilépett” munkakönyvű dolgozókkal „pénzügyi egyensúlyt” teremtsenek, még olyan áron is, hogy kapun belüli munkanélkülieket „alkalmaztak”. Az új helyzet most tovább nehezíti a cigányság sorsát, egzisztenciális lehetőségeit. Egyre nehezebb elhelyezkedni. Lassan szakmával is, szakképzetlen munkaerőnek is. Az előbbiekből adódik, hogy a hátrányos helyzet újratermelődése ellen ható tényezők között legfontosabb szerepe az iskolának van, mert csak ennek révén várható egyenletesebb eloszlásuk a munkamegosztási hierarchiában.

Hiba lenne valami egységes receptet adni a cigányság beilleszkedésének, felzárkóztatásának segítéséhez. Egységes megoldóképlet nem létezik. A feladatok és a lehetőségek sem egyformák minden településen. . . . Azonban hibát követünk el akkor is, ha a ma kihívásainak, társadalmi hatásainak negatív vonásait csak a cigányság problémájára szűkítjük le. Megfeledkezve arról, hogy a magyar társadalom alsó rétegeit sem hagyja érintetlenül a változás szele. Azzal, hogy az előttünk álló időszakban nagy gazdasági átalakulás indul meg, az egész társadalomnak szembe kell néznie – a cigányoknak is természetesen. Ez ugyanakkor társadalmi előrelépést is kell(ene), hogy jelentsen. . . . A gazdaságosság, a hatékonyság elvénél érvényesítése minimálisra csökkentheti, kiszoríthatja a termelésből a képzetlen munkaerőt. Bizonytalanná téve a megélhetéshez szükséges pénz előteremtését. Ez óhatatlanul is feszültségeket hordozhat magában, olyan iparosodottabb vidékeken is, mint Nógrád egyes körzetei.

Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az életkörülmények, a lakás milyen jelentőséggel bír. . . . A probléma ez esetben sem sajátos „cigányügy”. . . . Havi fixből ma nem csak a cigányok nem tudnak önálló otthonot teremteni! A cigányságon belül kétségtelenül a szociális köve-

telményeknek meg nem felelő telepeken élők vannak a leghátrányosabb helyzetben. E téren az elmúlt évtizedekben jelentős volt a fejlődés. Húsz év alatt keréken 200 ezren kerültek jobb lakáskörülmények közé, azaz az 1964-ben nyilvántartott családok több mint négyötöde. A telep felszámolás kezdetén a cigánylakosság több mint 75 százaléka élt telepen, ma már csak mintegy 11 százalék. Nógrád megyében a cigánytelepek száma az 1975. évi 668-ról 1985-re 35-re csökkent. A telepeken levő lakások közül – 1985. január 1-i viszonyok! – putriszintű, elavult 309, felújítható 115 és jó állagúnak minősített 192 épület. (A telepeken kívül levő putriszintű elavult, cigányok által lakott épületek száma 144 volt.) „1980-ban 4900 fő, azaz 1103 család élt telepen, szociális követelményeknek meg nem felelő körülmények között, ahol a telepi viszonyok lehetetlenné teszik a kulturált életformát, még az azt igénylő családok részére is. A telepek csak egy kis részénél megoldott az alapvető kommunális ellátottság (ivóvíz, villany, személyszállítás stb.), többségében nincs kiépített út, illetve járda.” – állapítja meg többek között egy tanácsi jelentés.

A jelentős központi és területi erőfeszítések ellenére sem sikerült azonban az elmúlt húsz év alatt a felső párt- és állami határozatokban megjelölt célkitűzéseket maradéktalanul megvalósítani. Csak két megye tudta a telepeket teljes egészében felszámolni. Az utóbbi években a telepek megszüntetésének üteme több megyében – Nógrád megyében is! – lelassult, egyes területeken megtorpanás tapasztalható. Az ilyen telepeken élők száma 1985-ben 30–35 ezer fő volt. A mintegy 10–12 ezer család többsége a létminimum szintjén vagy az alatt él, hitelképtelen, tanácsi bérlakásra lenne jogosult, de olyan településeken laknak, ahol nem épülnek ilyen lakások. Újabb gond, hogy egyes helyeken a korábban épült, illetve vásárolt kis alapterületű lakások zsúfoltsága miatt a lakásellátásban is újratermelődnék bizonyos hátrányos körülmények. A telepek felszámolása és a telepi körülmények újratermelődésének megakadályozása alapfeltétele az életmódváltásnak, az emberibb életkörülmények kialakításának.

Az elmúlt húsz év tapasztalatai bizonyítják, hogy a cigányok beilleszkedése, befogadása egy-egy településen nem a széttelepítésen múlik. Persze ellenkező példa is található, ahol az új utcasoron újratermelődtek a telepi körülmények (Salgótarján, Mátavercbély). A telepek felszámolásának meggyorsítása érdekében 1986-tól megszűnt a *kiemelt, nem kiemelt* telepi kategória, amely hátráltatta a telepek felszámolásának ütemét. A jövőben minden szociális követelményeknek meg nem felelő telepet kiemelt telepként kell kezelni.

A telepek felszámolása, a megfelelő lakás- és lakókörnyezet kialakítása alapvetően fontos, de csak egyik feltétele a cigányság beilleszkedésének, felzárkózásának. A családok létbiztonsága a megélhetéshez és az életszínvonal emeléséhez szükséges jövedelem ugyancsak alapvető fontosságú, ezért a cigánylakosság foglalkoztatásának – a már korábban vázolt szűkségszerűségből adódó – elősegítésére a jövőben is nagy gondot kell fordítani. A munkaképes korú cigányférfiaknak 1985-ben mintegy 85, a nőknél 53 százaléka dolgozott állandó munkaviszonyban. Nógrád megyében ez az arány: állandó munkaviszonyban állt a cigányférfiak 70,3, a nők 53,3 százaléka (1985. január 1.). Az 1986. évi tapasztalatok szerint, a hatékony foglalkoztatás előtérbe kerülése miatt a cigányok foglalkoztatása stagnálást, bizonyos területeken visszaesést mutat. Ami elgondolkodtató, az a fiatalok magas aránya ebben a kategóriában. A képzettség, a képzés ugyanis

éppen azoknak a fiataloknak az esetében, akik a század végén kapcsolódnak be mint dolgozók a társadalomba, elodázhatatlan szükségesség.

Bármely területen közelítünk is a magyarországi cigányság problémáihoz, csakhamar kiderül, hogy a megoldás csak komplex, mindenoldalú, általános jellegű lehet, egyes részterületeken legfeljebb tüneti kezeléseket adhatunk, de ezzel lényegesen előbbre nem jutunk. A statisztikai adatok (valós vagy látszólagos objektivitásuk ellenére is) csalókák lehetnek. Töb-
bek között azért, mert a minőségi változásokat nem képesek hasonló egzakt-
sággal tervezni, mint a mennyiséget.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Gulyás Sándor: Cigánygyerekek hátrányai és esélyei, Budapest, 1981., Tankönyvkiadó.
2. Zagyva Imre: A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései.
Budapest, A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8. (Az Egészségügyi Minisztérium IX. szociálpolitikai főosztálya által 1974. december 3-7-ig szervezett szakmai továbbképzésén elhangzott előadások.)
3. Erdős Kamill: A Békés megyei cigányok és cigánydialektusok Magyarországon. Gyula, 1979.
4. Murányi Gábor: Egyszer karolj át egy fát! Gíányalmanach. Budapest, 1986. Kiadta a TIT Országos Központja cigány ismeretterjesztő bizottsága.
5. Jelentés a Nógrád megyében élő cigánylakosság helyzetéről. Salgótarján, 1980.
6. A magyarországi cigánylakosság helyzete és időszerű feladatok. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1984. október 2-i ülésén tárgyalt KB tudományos, közoktatási és kulturális osztályának jelentése.
7. Kozák Istvánné dr.: Útmutató a cigányság beilleszkedésének segítéséhez. Építési és Városfejlesztési Minisztérium. Budapest, 1986.
8. Jelentés a cigánylakosság helyzetéről Salgótarjánban. 1985.

Cigánykaraván

LAKATOS MENYHÉRTNEK

Az Istenek barnaságát festették arcunkra
és én őrzöm az emlékek porlepte zálogjegyeit.
Nem tudják Punjab forrásai enyhíteni izzásaimat.
Lelkünkben él Chandigarh, ahogy lassan
elhaladt a karaván, hadat üzenve.
Perzsel a szavunk új tájak határain,
és elsüllyedt emlékekre találunk
névtelen utak sivatagában.
A templomok menedékhelyein a szentek
éjszakákat virrasztottak,
dobszólót lüktetett vérük
megsebzett zarándokok imáiban.

Anyám fejfájára

Születésem hónapjában
halt meg anyám:
Csillag nélküli február
fekete magány.

Világrajöttöm februárja,
fekete gyertya,
föl-föllobbanó lángja
világít ereklyeként.

Nekem ő választott
szülőföldet:
keményre döngöltet
amit a bolyongás álmodott meg.

Élve járt a temető
habfehér útján:
babonák lábnyomát
követte reszkető
legendák félelmével.

De ment! esőverte arccal
kereste apámat
hitvesi félelemmel

ki a holnap betevő
falatját mulatta
el bánatában,
hogy fedje a nyomort.

Fölkelni
és lefeküdni
én nem láttam sohasem.

Ha hazavisz néha
a fájdalom –
és sírjánál megállva

szívemben gyermeki érzést
érzek:
anyámhoz hazatérek.

RÁCZ ISTVÁN

Hangos levél a főszerkesztőnek

Kedves Barátom!

Midőn a két testvérváros Vantaa és Salgótarján közös ünnepélyén megkértél, írnék valamit folyóiratod számára finnországi munkásságomról, azt kellett felelnem, írni én már rossz, megromlott látásom miatt képtelen vagyok, de szívesen teljesítem kérésedet, abban a formában, hogy mondani-valóimat egy hangszalagon magnetofonra rögzítem. Magamfajta öregember okosan teszi, ha ígéreteinek teljesítését nem halogatja túl sokáig. Hiszen sohasem tudhatom, mennyi időm van még hátra. Ezért íme, máris küldöm a beszámolómat.

Hát kezdődjék a mese.

Amikor 1956 karácsonyán beteg és rossz látása, rossz hallása miatt munkaképtelen feleségemmel Finnországba érkeztem, bizony nehéz feladat állt előttem – mind magam, mind a feleségem számára új otthon, új egzisztenciát kellett teremtenem. Noha szabályos kivándorló útlevéllel érkezünk, semmi holminkat nem hozhattunk magunkkal, tehát éppen a váltás fehérneműn – a pizsamán és a fogkefén – kívül semmi egyébünk sem volt. Így kellett nekifogni az új élet megteremtéséhez. Erre legcélszerűbbnek az mutatkozott, hogy mint már egyszer régebben, régebbi finnországi tartózkodásom alatt, most is a fényképezéssel igyekeztem megkeresni a mindennapi falatot magunknak. Ez gyors munka volt. Hiszen amit délelőtt fényképeztem, azt én este a finn újságok, folyóiratok szerkesztőségeinek már bemutathattam, és sohasem történt meg, hogy a fotóim közül egyet-kettőt, esetleg többet is el ne tudtam volna adni. Én ezt a fotóriporteri tevékenységet mint szabadúszó végeztem, tehát egy újságnak sem álltam a szolgálatában. És ez azt jelentette, hogy a fényképeimnek mindig sokkal jobbnak kellett lennie, mint amit az újságok saját fényképészei készítettek. Mert hiszen egyébként nem vettek volna tőlem képet – a kívülállótól.

A témáim a mindennapi élet volt, ahogy az utcán vagy a munkahelyeken, a mezőkön folyik. Tájat, várost, emberket, gyermekeket fényképeztem az év különböző szakaszaiban, napjaiban. És a felvételeimet nem csak az újságok, hanem előszeretettel vásárolta a finn idegenforgalmi hivatal is, sőt a külügyminisztérium sajtótájékoztató osztálya. Így sikerült csakhamar lakásra szert tennünk, azt bebútoroznunk és a megélhetésünket biztosítanunk. Engem azonban ez a riporteri tevékenység – noha nagyon érdekes, szabad, változatos volt – mégsem elégített ki teljesen. Úgy éreztem, én valami jobbat is tudnék csinálni. Ezért engedélyt kértem és

kaptam a finn nemzeti múzeumban, hogy néhány középkori faragványról, szoborrol felvételt készíthessek. Ezt bemutattam az Odava könyvkiadó igazgatójának, mondván, hogy ilyen formában szeretnék a finn középkori művésztörő egy nagy formátumú képeskönyvet csinálni. A kiadóval meg-egyeztünk, megkötöttem a szerződést, és így jelent meg '59-ben az első művészettörténeti tárgyú könyvem, *A finn középkor művészete*. Ebben két-százlúsz nagy formátumú kép van. A bevezető szöveget az Odavával való megbeszélésünk alapján a múzeum egyik szakembere írta hozzá. Ez nem szöveges könyv, ez képeskönyv. Hiszen az én meggyőződésem szerint a művészetet elsősorban vizuálisan kell bemutatnunk, és csak azután kell és szükséges a látványhoz megfelelő tájékoztató szöveget írni. Ennek a könyvnek igen nagy sikere volt. A finn sajtó, kritika egyöntetűen azt ünnepelte, hogy íme egy idegenből jött ember látta meg legjobban ennek a középkori finn művészetnek az értékeit és tudta kamerájának segítségével hatásosan, esztétikusan, szépen visszaadni. A könyv sikerén felbuzdulva aztán azt ajánlottam a kiadónak, hogy ilyen formában feldolgoz-nám számukra az egész finn művészettörténetet. Kezdve a korai kőkorszak egyszerű eszközeitől végül hát a mai modern művészet alkotásáig. Így jött létre a nyolc nagy kötetből álló sorozat. Az első éppen *A kőbalta és ezüstkereszt*, a finn prehisztorikus művészetet mutatta be. Következett – már történelmi sorrendben – a középkor művészete, azután a finn rene-szánsz és barokk, a rokokó és újklasszicizmus művészete, a finn népmű-vészet bemutatása, majd pedig a XIX. század közepétől kezdve két kötet-ben a modern finn művészet könyve. Emellett a két nagy formátumú könyv mellett ezután én már több kisebb monográfiát is csináltam egyes témákról, vagy egyes művészekről. Úgyhogy Finnországban összesen 24 könyvem jelent meg. Közben dolgoztam svájci kiadóknak is, ahol szintén több mint húsz könyvem, és egy norvég kiadónak is, ahol a norvég közép-korról és a norvég népművészetről jelent meg egy-egy nagy könyvem. Illetve három kiadónál egyszerre a lappok népművészetét bemutató köny-vem is napvilágot látott. Ezeknek a könyveknek úgy az anyagi sikere, mint kritikai elismerése igen jó volt. Könyveimhez – mint mondtam – mindig egy szakembernek – egyetemi tanárnak vagy múzeumi főigazgató-nak – az írását kértük bevezetésül, és ezek a szerzők, szövegírók mind elismeréssel nyugtázták azt, hogy lám Rác István meglátása a finn művé-szet egyes korszakairól mennyire eredeti, érdekes, új értékeket felfedező látásmód, aminek a helyességét és értékét ők mindenképpen elismerték. Ezekkel a könyvekkel nekem az volt az elgondolásom, hogy egy nép nemzeti öntudatának úgynevezett nemzeti identitásának elengedhetetlen része, hogy ne csak a történelem eseményeit és az irodalom alkotásait ismerhesse meg a közönség, hanem mindazt, amit ezer esztendőn keresztül ez a nép alkotott.

Természetesen mondanom sem kell, hogy az Európa peremén élő sze-gény és örökös háborúk által újból és újból végigpusztított kis Finnorszá-gban felesleges és lehetetlen lenne a nagy európai gótikához vagy a rene-szánszhoz, a rokokóhoz hasonló egyszerű alkotásokat keresni. De mégis-csak az, ami van, és megmaradt múzeumokban, egyszerű faházakban, ez a finnek alkotása, ebben nyilvánult meg ennek a népnek a formateremtő készsége, szépség iránti szeretete, emberi magatartása, és ezt méltóképpen bemutatni, és a finn közönség számára könnyen hozzáférhetővé tenni, igen szép feladat. Hadd tegyem hozzá, könyveim tudományos értékét az

is bizonyítja, hogy ezek a könyvek a finn egyetem művészettörténeti fakultásán mint kötelező ún. kurzuskönyvek, tehát a hallgatóknak azokat alaposan ismerniük kell. Nos, ezekről a munkákról még sokat beszélhetnék. Elmondhatnám, az a tény, hogy én éveken keresztül mint fotóriporter dolgoztam, a fényképész szakmai tudásomat igen magas fokra fejlesztette; minthogy pedig egész életemben a művészettörténet nagyon érdekelt, tehát nyilván megvolt az ilyen formájú előképzettségem is hozzá, és így – azt hiszem – ezekkel a könyvekkel annak a népnek, amely oly szívesen befogadott és lehetőséget adott arra, hogy itt kedvem szerinti munkát folytassak és abból meg is éljek, ennek a népnek jó szolgálatot tettem, tehettem. Ezt az is bizonyítja, hogy amikor elértem a 65. évemet, és így már ez Finnországban a nyugdíjaskor, minthogy a saját munkásságom alapján számomra kijáró nyugdíj elég szerény lett volna, a finn kormány engem úgynevezett állami művészeti nyugdíjjal jutalmazott. Így tehát öregkorunkra megélhetésünk biztosítva van. Nos, Téged nem csak fényképészeti munkásságom érdekel, hanem mint a *Kalevala* fordítójától is szeretettel volna valamit erről a munkáról is hallani.

Kezdem azon, hogy az én első fordításaim még '54–55–56-ban Magyarországon jelentek meg. Ott jelent meg *Alekszisz Kifinek* a finnek nagy írójának – merem ma is mondani, hogy legnagyobb írójának – a legjelentősebb alkotása, *A hét testvér*, majd a *Kanteletár* című kis kötetecske, amiben az úgynevezett kalevalai korszak népdalaiból állítottam össze egy kis antológiát. Továbbá *Naju Lasszija*nak két kisregénye. Ezek a fordításaim azóta sem avultak el. *A hét testvér*nek is és a *Kanteletár*nak is már három új kiadása jelent meg, és a Lasszija-fordítás is, *A kölcsönkért gyufa* épp nemrég volt hallható a Magyar Rádió dramatizált közvetítésében.

Nos, miért kezdtem én neki a *Kalevala* fordításának? Ennek előzménye az volt, hát természetesen *Vikár Béla* fordítását nagyon jól ismertem és nagyon szerettem, később kezembe került a *Tóth Kálmán* fordítása is, de mind a két fordítással szemben az volt az érzésem, hogy minden értékük ellenére is azért még nem adják vissza a *Kalevala* igazi tartalmát, igazi költőiségét. Mondom már nyugdíjas voltam, noha hát még továbbra is jelentek meg könyveim és dolgoztam fényképészként is, azért mert bővebben volt szabad időm, és mondhatnám, hogy tisztán a magam kedvére, a magam gyönyörűségére álltam neki, hogy a *Kalevalát* újból lefordítsam. Azt kell mondanom, amikor ehhez a munkához hozzákezdtem, úgy hittem, semmi reményem sincs arra, hogy Magyarországon ez a fordítás valaha is napvilágot lásson. De sebjaj, csinálom a magam öröme, a magam gyönyörűségére, és félig-meddig azért is, mert már több mint húsz év óta élek idegen környezetben. Magyarul beszélni alig van lehetőségem, vajon tudok-e még illőképpen magyarul. Nos, ahogy haladt a munka, annál nagyobb kedvvel csináltam, és amikor lefordítottam az egészet, tehát mondom, nemcsak hogy erre megbízásom nem volt magyar kiadótól, de úgy hittem, hogy a nagy sikerű Vikár- és nagy sikerű Tóth Kálmán-fordítások után aligha akad még magyar kiadó, aki egy harmadik fordítási kiadására vállalkozna, de én megcsináltam az egészet, és utána gépelt, sokszorosított formában a saját költségemen meg is jelentettem, kétszáz példányban. Ezeket a példányokat azután magyar könyvtárak, egyetemi intézetek, folyóiratok és kiadók számára elküldtem, és lám egy jó év múlva az *Európa Kiadó* jelezte, hogy ő hajlandó lenne ezt a fordítást szabály-

szerűen, nyomtatásban is megjelentetni. Én akkor arra kértem az Európát – a kiadót –, hagyjon egy kis időt arra, hogy ezt az első fordítást valakemnyire átdolgozzam, és úgynevezett kontrollszerkesztőnek *Varga Domokost* kérjék fel. Ő ezt a munkát vállalta és itt is köszönetet kell mondanom neki, amiért szinte sorról sorra figyelmeztetett, hogy hol lehetne talán még jobb megoldást találni, és ceket, az ő javaslatait, figyelmeztetéseit megfogadván, átdolgoztam még egyszer az egész fordítást, és ehhez illusztrációként 48 színes felvételt küldtem a kiadónak. Azzal a kéréssel, hogy ezek a fotók illusztrálják a fordításomat. Ezeken a fotókon olyan régészeti leleteket fényképeztem le, amelyek ebből a Krisztus utáni 800–1200 közötti korszakból, az ún. *kalevalai korszakból* származnak, tehát egykorú fegyvereken, használati eszközökön, ékszereken mutattam be, hogy milyen volt az az anyagi kultúra, amelyben a finn nép akkor élt amikor ezeknek a kalevalai énekeknek a magva, a tulajdonképpeni hősi énekek keletkeztek. Tehát itt nemcsak egy szóbeli költői kultúrával találkozunk, hanem ennek megvolt a megfelelő anyagi, tárgyi, művészeti kultúrája is, ez a kettő így kitűnően kiegészíti egymást. Hiszen amikor a *Kalevala* arról beszél, hogy Ilmarinen, a kovács gyönyörű fegyvereket készít és azokat arannyal, ezüsttel cifrázza, vagy a hajadonok számára ékszereket kovácsol, akkor én bemutathattam, hogy ez nem egy mesebeli képzeletnek a szüleménye, hanem valójában akkor ilyen fegyverek, ilyen ékszerek készültek a hajdani, régi történelem előtti Finnországban. És a képeket úgy helyeztem el, hogy melléjük mindig odaírtam azokat a sorokat is, amelyek éppen a kalevalai szövegben találhatóak és kapcsolatban vannak a bemutatott tárggyal. Az Európa Kiadó igen nagy örömmel fogadta ezt a munkát és közel 30 ezer példányban adta ki. A fordítás és a könyv a

magyar olvasóközönség és a kritika részéről is osztatlan tetszésnek örvendett.

Hogy mi az én fordításomban az eltérő a Vikár- és a Tóth Kálmán-féle fordítástól? Mégegyszer hangsúlyozom, hogy én mind a két fordító munkáját igen sokra becsülöm. Dehát azt gondolom, minden műfordító tudja, hogy egy verset sohasem lehet tökéletesen és csak egyféleképpen tolmácsolni. Nekem – aki már régóta Finnországban élek és a finn beszélt nyelvet, a finn irodalmi nyelvet jól ismerem, sőt ezen túl éppen a művészettörténeti tevékenységem folytán a finn formaérzékem, a finn művészetet, a finn népnél a tárgyi dolgokban megnyilvánuló életét, szokását is alaposan ismerem – úgy hiszem, már ez is azt jelentette és azt tette lehetővé, hogy én a *Kalevalát* jobban megértsem, mint például az egyébként igazán nagy tiszteletre méltó munkát végző Tóth Kálmán, akinek sohasem volt módja, hogy Finnországba ellátogasson. De van még valami más szempont is. Úgy érzem, hogy a kalevalai költészet varázslatos mivoltát talán én értettem meg legjobban. Hiszen a *Kalevalát Lönnrott* különféle varázséneknek, ráolvasások és hát természetesen lírai és mondjuk úgy, hogy epikus elemekből ötvözte össze. Tehát mégegyszer: varázsének. No most ennek igen lényeges eleme az, ami a kalevalai költészetre annyira jellemző: az alliteráció. Az alliteráló szavaknak a ritmusa, az összecsengése adta a ráolvasásnak, a varázslatnak a hatékonyságát. Valahogy azt mondhatnám, hogy *Bartók* és *Kodály*... Csodálatos munkát végeztek a magyar népköltészet és hát főként a magyar népdalkincs gyűjtésében, feljegyzésében, publikálásában. De ezzel – mint ti is tudjátok – ez a munka még nem ért véget és talán elég két nevet említenem. *Kallós Zoltán*ét, meg *Erdélyi Zsuzsanna*ét, hogy jelezzem, milyen újabb kincseket, milyen eddig nem is ismert rétegeit lehetett a magyar népköltészetnek még mindig felfedezni. Hát tulajdonképpen az én fordítói munkám is ilyen felfedező út volt. Hogyan lehetne a *Kalevalának* épp ezt a mondhatnám sámánisztikus, ráolvasásos, varázslatos lényegét mégjobban kibányászni, bemutatni, érthetővé tenni. A sok elismerő kritika mellett hadd legyen szabad idéznem Erdélyi Zsuzsannaét a hozzám intézett levelét, aki nemcsak melegen megköszönte a neki küldött tiszteletpéldányt, hanem azt is hozzátette, hogy most értette meg igazán nemcsak a *Kalevalát*, hanem azt a munkát is, amit ő saját maga Magyarországon végcz, mert így látja a párhuzamot a magyar ráolvasások és népi imádságok, és a *Kalevala* régi költészete, szelleme között.

Mindent összefoglalva, nyugodtan mondhatom, hogy a fordítói tevékenységemet a magyar kiadók igen szépen fogadták, és a könyveim, fordításaim több kiadást megértek, szép gondozásban jelentek meg. Sajnos, a fényképési munkám a magyar közönség számára többé-kevésbé ismeretlen maradt. Igaz, megjelent a nagyszentmiklósi aranykincsről szóló könyvünk *László Gyulával* együtt, amihez hát természetesen a szöveget ő írta, de a fényképeket én készítettem. Azután finn–magyar közös kiadás formájában megjelent a finn–ugor népművészet könyve. Továbbá nemrég *A viking örökség* címen egy szintén közös kiadású könyv, de ezen túl sajnos a magyar kiadók ezek iránt a könyveim iránt nem mutattak különösebb érdeklődést. Ami számomra kissé érthetetlen, hiszen ez a három könyv, ami Magyarországon megjelent, igen kapos volt, hamar elfogyott. Tehát, noha jól tudom, hogy egy szépen kiállított, művészettörténeti képes-

könyv jelentős befektetést igényel a kiadó részéről, úgy érzem, talán nem lett volna lehetetlen, ha a könyveim közül több is megjelenik Magyarországon. Hiszen az én könyveim – amint mondtam – elsősorban Finnországban jelentek meg, de a finn könyveim – éppen ezek a művészettörténeti könyvek – svédül, angolul, franciául, németül is megjelentek. Nem mind, de azok is mindig nagy sikert arattak. Igen szép kritikát kaptunk az angol-szász szakcsajtó részéről is. És hát, mint mondtam, Svájcnak, Svédországnak, Norvégianak is kellettek a *Rácz István* könyvei. Hát sajnós, hogy a magyar könyvkiadás érdeklődése ezek iránt a könyvek iránt olyan lanyha volt. De hát erről nem tehetek. Ez már nem az én feladatom. *Úgy érzem, hogy egész munkáságommal nemcsak a finnek kultúráját, életét, öntudatát szolgáltam, hanem a finn–magyar kapcsolatoknak is jó szolgálatot tettem.* Nemcsak a fordításokkal, hanem azzal is, hogy minden könyvemnél mindig hangsúlyoztam a kritikusok és a könyvismertetőik előtt, hogy ezeket a könyveket egy magyar ember készítette. Egy olyan ember, aki rokonszelleme, testvéri népből került el ide, északra, a finnek közé, és aki éppen ezért friss szemmel, de rokonlélekkel, azonos és sokban hasonló szellemmel tudta ezeket a kincseket felismerni és bemutatni.

Hadd tegyem még hozzá azt is, hogy évekkkel ezelőtt a Nemzeti Múzeum kérésére a finnországi felvételeimből, tehát a finn művészetet bemutató felvételeimből, egy nagy képkiallítási sorozatot is összeállítottam. Ez háromszázhusz nagyméretű 30x40, sőt 60x60 méretű fényképből áll, amelyek az egész finn művészettörténet keresztmetszetét adják. És így kitűnően lehet szállítani, könnyen be lehet mutatni bárhol. Ez a sorozat megjárta a Szovjetunió legtöbb nagyvárosát, járt Jugoszláviában, Romániában és Csehszlovákiában. Magyarországon akkor – miért, miért nem, nem tudom – nem került bemutatásra. Én azonban tavalyelőtt, éppen a kalevalai esztendőre való tekintettel, az egyik ilyen sorozatot elküldtem Sárospataknak.

Én sárospataki diák voltam és természetes, hogy minden könyvemnek egy-egy példányát elküldtem a nagykönyvtárnak. Odaküldtem rengeteg más fényképet is, és ezt az egész nagy sorozatot is Pataknak ajándékoztam. Az elmúlt kalevalai esztendőben ezekből a képekből Magyarországon is most sokfelé bemutatnak, legalábbis részleteket, és remélem – mint ahogy kedves barátom Te említetted –, hogy esetleg ezekből a képekből, felvételekből egy sorozat, egy kiállítás majd Salgótarjánban is bemutatásra kerül. (A Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet erre készen áll – a szerk.)

Tavaly a kalevalai év alkalmából mind a *Kalevala Társaság*, mind pedig a *Finn Kulturális Alap* egy-egy szép bronzéremmel, a finn kultuszminisztérium pedig egy nagy ezüstéremmel tüntetett ki, és ugyanakkor mint kitűnő műfordító – a Kalevala-fordításomért – egy jelentős állami díjat is kaptam.

Hangsúlyozom még egyszer, hogy én ezeket a kitüntetéseket mindig mint magyar ember, mint volt pataki diák fogadtam, és amikor a kaliolai szövetség *Kalevala*-ünnepélyén engem kértek fel előadásra, akkor éppen a *Kalevalának* Magyarország számára való jelentőségéről, és a *Kalevalának*, mint a magyar múlt egyik tartozékának a jelentőségéről beszéltem.

Nos, eddig tart a mese. Búcsúzom és remélem, hogy ezzel a cikkel talán egyidejűleg Salgótarjánban egy szép finn tárgyú kiállítást is tudtok rendezni, amihez sok szerencsét és jó sikert kívánok.

VALÓSÁGUNK

MIKLÓSSY ENDRE

Településhálózatunk a hetvenes évtizedben

I. A „*TISZTA ÉSZ*” *NAIVSÁGA* 1963-ban készült el az a tanulmányterv⁷³ ami később az Országos településhálózat-fejlesztési koncepció (OTK) elnevezést kapta. A tanulmányterv alapvetően gazdaságpolitikai indíttatású volt, tekintettel arra, hogy ez idő tájt már nyilvánvalóvá vált: az a fejlesztéspolitika, amely egyoldalúan a fővárosra és a tradicionális ipari körzetekre koncentrált, nem folytatható tovább, mert az infrastruktúra-ellátás az elviselhetőség szintje alá kezd süllyedni. Ebben meghatározó szerepe volt az ötvenes évek hadigazdaságra emlékeztető fejlesztéspolitikájának, amely a nehézipar abszolút preferenciája mellett az infrastruktúrát tartósan elhanyagolta. Mindenesetre úgy látszott: az infrastruktúrának számottevő tartalékai vannak az ország egész területén, tehát egy még mindig iparcentrikus, de területileg nyitottabb fejlesztéspolitika ezeket feltárhatja. Hozzá kell még venni ehhez, hogy a második tsz-szervezési kampány (1959–61) eredményeképpen az országban mindenütt nagy mennyiségű, az ipar számára tartaléksereget jelentő munkaerő szabadult fel; ennek koncentrációja a területileg kialakult ipari bázis-területekre mindenképp meghaladta volna az addigi fejlesztési szisztéma teherbíró képességét.

Az új fejlesztéspolitika alapjaként az OTK³⁷ elvégezte az ország területének „rayonizációját” – ez lényegében Budapestet tehermentesítő centrumok és hozzá rendelt vonaskörzetek kijelölése volt. Két változata volt: a „6 alcentrumos” (Miskolc–Debrecen–Szeged–Pécs–Nagykanizsa–Győr) és a „9 alcentrumos” változat, mely az előzőt Szombathellyel és két, a „belső gyűrűhöz” tartozó településsel (Székesfehérvár, Szolnok) egészítette ki, s összesen 80 alkörzettel számolt.

A tervezet az ipari munkahelyek bővítésére a körzetközpontokat javasolta. A mezőgazdaságba bevezette az „optimális üzem nagyság” fogalmát, ami „településhálózati adottságoztól függően” 3–10 000 hektárban lett megállapítva, ez implicite magában hordja aprófalvas területeken a községközi üzemműködés igényét.

Az ellátás szerkezetét úgy határozta meg a tervezet³⁷, hogy szinkronba hozta az ellátási intézményeket egy településhierarchikus rendszerrel. Így „alsó fokú” létesítmény lett például a körzeti orvos, az általános iskola, „középfokú” a kis kórház, a középiskola; „felső fokú” a nagy kórház és a főiskola; az egyes létesítményekkel a megfelelő hierarchiafokra besorolt településeket kellett el látni.

A műszaki infrastruktúrát és főleg a közlekedést illetően a körzetek belső kapcsolatainak javítását és a körzetközpontok *egymás közötti* kapcsolatrend-

szerének kiépítését tartotta szükségesnek. (Közismert hálózati rendszereink sugaras Budapest-centrikussága, s nyilvánvaló volt, hogy az alcentrumok teljes értékűvé csak egymás közötti kapcsolataik kiépítésével válhatnak, mert ennek híján minden fejlesztési döntés az abszolút centrumban – Budapesten – indíthat további fejlesztési kényszert.)

A tervtanulmány előfeltevése az volt, hogy „a beruházások területi koncentrációjához olyan adatokat ad, melyek szerint az ország egészét ésszerűen, gazdaságosan lehet fejleszteni és a lakosság életszínvonalát területileg egyenletesen lehet emelni.”³⁷ Tehát, hogy lehetséges egy társadalmi-gazdasági optimalizáció, anélkül, hogy ennek szubjektumát meghatároznánk; a ki nem mondott feltevés: a népgazdaság „összérdeke”. Ez azonban még akkor is problematikus volna, ha nem összemérhetetlen tényezők állnak szemben. (Milyen elvi alapon dönthető el például: mi fontosabb, 20 bölcsődei férőhely, vagy 1 km pormentes bekötőút?) Alapvetőbb fogyatékosága is van azonban ennek a kiinduló alapnak, amire *Laky Teréz* így hívja fel a figyelmet:²³ „A tervezés technikai folyamata mögött valójában érdekütköztetések és érdek-egyeztetések zajlanak. Azaz, hogy a tervezés nem egyszerűen a racionálisan áttekinthető algoritmusok, hanem a különböző érdekek érvényesítési lehetőségének (köznapi használattal a tervalkunak) folyamata. Ily módon az, hogy a sokféle lehetséges törekvés közül végül is mi válik deklarált, vagy valóságos céllá, maga is az érdekek és a hatalmi viszonyok – közelebről az érdekérvényesítési képesség – alakulásának függvénye.”

Az OTK-t sokéves egyeztetés után 1971-ben emelték törvényerőre (1007/71 sz. kormányrendelet)¹⁴, korábbi változatai azonban, főleg az 1968-as, már komoly orientáló szerepet játszottak a településfejlesztésben. A koncepció fő rendeltetése az lett volna, hogy általános irányító és koordináló szerepet töltsön be – a területi szempontok érvényesítésével. Nem jelentett azonban a részérdekek fölött megnyilvánuló „összérdeket” (már, ha ilyesmi egyáltalán lehetséges volna). A valóságos intézmények valóságos hatáskörei ugyanis hozzávetőleg a következők voltak:

- minden fejlesztési kérdés gazdája az Országos Tervhivatal; gyakorlatilag a középtávú fejlesztés fő arányai itt kerültek meghatározásra;
- a területrendezési kérdések az Építési és Városfejlesztési Minisztérium hatáskörébe tartoznak. A „fejlesztéstől” elválasztott „rendezés” fogalmát is kormányrendelet határozta meg (2006/71. sz.), az utóbbit gyakorlatilag jövőképtervezéssé, s ezen keresztül döntésideologizáló eszközzé tette;
- a közigazgatás területi kérdéseit a területrendezéstől elválasztva, annak gazdáit a Minisztertanács Tanácsi Hivatala, illetve a megyei tanácsok lettek;
- a megyei tanácsok szakigazgatási szervei pedig a „kettős alárendeltség” elvének megfelelően saját szaktárcájuk területi fejlesztési érdekeit kellett, hogy képviseljék.

Mindezzel szemben a regionális tervezőknek gazdasági-társadalmi hatalma, döntési joga nem volt. „Sőt, mivel ajánlásjellegű terveik számos lényeges ponton keresztették mind a nagyipar, mind pedig a területigazgatás bürokratikus érdekeit, az igazán jelentős döntésekben ajánlásukat figyelmen kívül hagyták, s csak ott használták fel, ahol a tervek egyik-másik vonatkozása sze-

rencsésen találkozott a tényleges főszereplők valamelyikének érdekével.”¹³ Mi is történt az OTK egyeztetései során a bonyolult érdekek ütközéseiben?

A rayonokra osztás tervét a megyei apparátusok autonómiájuk elleni támadásnak ítélve, megakadályozták. Végül is, valamennyi megyeszékhely „felső fokú” lett – ezzel kimondatlanul, a *megyék* lettek a rayonírozás fő egységei. Nagyrészt elveszett eközben a fővárost tehermentesítő öt alközpont koncepciója: ezek gyakorlatilag mindinkább belesimultak a többi megyeszékhely sorába. Az 1970-es III. tanácstörvény aztán kodifikálta a megyék székhelyeinek megkülönböztetett státusát, azzal, hogy a területfejlesztés alapegységévé a megyét tette; az így létrejött redisztribúciós rendszer sajátosságaira még visszatérünk.

A településhierarchia és a funkcióhierarchia összehangolása a leglényegesebb, következetesen érvényesített koncepcionális elve lett az OTK-nak. Azonban itt felbukkan egy vastagon ideologikus elem. A koncepció az ellátást technikailag optimalizálhatónak tekinti, s így elfedi azt, hogy a valóságban implicite az állampolgárokat igényjogosultságuk szerint rangsorolja: „a különböző központokban a lakosság és a termelés infrastrukturális, valamint egyéb ellátása a szerepköröknek megfelelő színvonalon biztosítandó.”¹⁴

Az eredeti *körzet*-szemléletű tervezet a kormányrendeletben *központ*-szemléletűvé változott; látványos megnyilatkozása ennek, hogy míg a központot a kormány, a hozzájuk tartozó körzeteket csak a megyei tanácsok hatáskörében hagyták jóvá. Valójában az irányító apparátusok hierarchiájának térbeli leképezésével találkozunk itt.

A rayonból, mint gazdasági egységből, nem lett semmi; az ipar egyébként jelentős decentralizálási programja úgy ment végbe, hogy területi kooperációnak és integrációnak még lehetőséget sem engedett. Egyetlen kivétel: a munkaerőpiacon a férfi-női munkaerő-kínálat komplementaritásának megfelelő telepítés. Az ezt meghatározó reálérdek: a trösztök-nagyvállalatok fejlesztéspolitikája volt.

Végül a vonalas infrastruktúra fejlesztésére az 1007-es kormányrendelet semmiféle hatást nem gyakorolt; a koncepciónak erre vonatkozó utalásait még a rendelet szövegéből is gondosan kigyomlálták. A tényleges érdek, ami ezt meghatározta, az ágazati centralizáció volt, ami a központot erősítő fejlesztésekben érdekelt. Így például a csaknem húszéves tervből, a Budapestet elkerülő közlekedési vonalak kiépítéséből e sorok írásáig egyetlen kapavágás sem valósult meg.

Az OTK legfontosabb funkciójává végül is az lett, hogy hivatkozni lehetett rá a tervalkuban. A hetvenes években ezért a fejlesztésben érdekelt megyei tanácsok részéről mind fokozottabbá vált a nyomás a koncepció javukra történő felülvizsgálatára. Amidőn azonban ez végül is megtörtént (1018/81. sz. kormányrendelet), már nyilvánvalóvá lett, hogy a tervalku addigi mechanizmusain belül semmiféle módosítás nem oldhatja meg a problémákat. Kiutat másfelé kell keresni.

2. *A PIRAMIS ÉS A SZIVATTYÚ* A „szocialista felhalmozás” kezdete óta többször megváltozott gazdasági helyzetünk, de változatlan maradt a nagyipar általános prioritása; ez mind a közvetlen gazdasági, mind pedig az általánosabb társadalmi célokat mindenkor „überolni” volt képes, habár a hivatkozási alapok némelykor megváltoztak.

Az iparfejlesztés területi hatásait illetően azonban egy jelentős distinkciót kell tennünk. Meg kell ugyanis különböztetnünk a közvetlen termelői és a

magasabb irányító-szervező funkciókat. Így az ipari telephely-létesítés segít ugyan a teljes foglalkoztatottság megvalósításában, azonban negatív hatása is van, mivel újratерemti az adott településből a magasabb funkciók elvonását. „Az egyéni szakmai, vagy hivatali előrelépésnek ugyanis egy ponton túl alapfeltételévé válhat a település elhagyása”³⁰. A folyamat a társadalmi-térbeli struktúra hallatlan szegregálódását eredményezi. 1980-ban a fővárosban élt például az ország diplomásainak több mint negyven, néhány szakmában 80 százaléka,³² és a másik póluson, a falusi-kisvárosi ipartelepeken már-már katasztrofális méretű a diplomás szakemberek hiánya.

Az ipar telephelyi szerkezete fejlesztési oldalról is ugyancsak a kettősséget mutatja. Mind az állóeszköz-bővítést és az innovációt, mind pedig az ipar településfejlesztő hozzájárulását illetően abszolút és egyoldalú fölénybe kerültek a tröszt-i-nagyvállalati székhelyek, amelyek gyakorlatilag korlátlanul rendelkeztek másutt levő telephelyeiknek megtermelt értéktöbblete fölött, ahogy ezt az optimálisnak ítélt vállalati stratégia megkívánja. A folyamat végpontján az a telephellyel rendelkező község áll, ahol az ipart általános elavultsága folytán felszámolni kéne, amire szociálpolitikai okokból esetleg nincs lehetőség, s így gyakorlatilag „szociális foglalkoztatóvá” alakul, s ennek megfelelően állami dotációt igényel.

Az ipar lényegében a munkacső napi újratерmelésének igényében határozta meg valamennyi ágazat fő fejlesztési feladatát.

Így került az infrastruktúra-fejlesztés központjába a lakásépítés. Másfél évtizeden át vitte el a tanácsi fejlesztési alapoknak körülbelül a felét; ettől persze még kevés is lehetett³³, de az infrastruktúra egyéb ágazataira (oktatás, művelődés, egészségügy, közlekedés, hírközlés stb.) ilyenformán még kevesebb jutott. A tervalkuk során a „lakáshiány” döntő fontosságú hivatkozási alappá vált (a fejlesztési koncepciókban ezért aztán minden érintett térség igyekezett ennek bizonyítására mind feljebb srófolni a potenciális népességszámot) – s hivatkozási alappá annál inkább megfelelt, mivelhogy „szociális” töltettel lehetett ellátni. Valójában a munkaerő-gazdálkodás segédeszköze volt, amit jól mutat a lakáshoz jutási esélyek rétegvizsgálata is: a termelés káderei és a felső szakmunkásréteg élvez abszolút elsőbbséget. (Egy jelentős kivétellel: Budapesten – később tárgyalt körülmények folytán – akkora hiány támadt fizikai dolgozóknál, s oly nagy a szellemi foglalkoztatottak túlsúlya, hogy ez a 70-es években itt részben átfordította a lakáshoz jutásnak a munkaerőpiac által meghatározott esélyeit.)

Itt találkoznak a területi elosztás „finomszerkezetével”. Az állami (nagy-részt célcsoportos, lakótelepi) lakások ugyanis kizárólag a városokban, s elsősorban a megyeszékhelyeken épültek. A redistributív elvű fejlesztés kulcs helyzetébe, mint említettük, a megyeszékhelyek kerültek, pontosabban ezek nyomást gyakorló csoportjai (pressure groups). Valójában persze, ez a területiség csak látszólagos: a döntő arányokat a központ határozta meg (például a megyék közti elosztás), s még a maradék elosztása fölött is vétőjogot gyakorolt. (Ezt szemlélteti a lakásépítés 50 százalékanak az egész országban érvényesülő stabilitása.)¹ Mindazonáltal a maradék még mindig elég volt egy markánsan differenciáló fejlesztéspolitika realizálásához, amely legitimációs elvül a „településhálózati hierarchiát” választotta, mint fejlesztési optimumot.

A hetvenes évtizedben az egy fő lakosra jutó éves fejlesztési összegek településkategóriánként a következők voltak:¹ ³⁹

megyeszékhelyek, illetve gyakorlatilag felső fokú központok

25–40 000 Ft

egyéb városok (középfokú központok)	5-15 000 Ft
nagyközségek (részleges középfokú, kiemelt alsó fokú központok)	3-10 000 Ft
alsó fokú központok (itt ez a megkülönböztető jegy, nem a közigazgatási státusz)	1-5000 Ft
egyéb települések	400-2000 Ft

Megjegyzendő azonban, hogy több, mint száz településben a 100 Ft-ot sem érte el a fajlagos fejlesztés összege, amiben az a feltűnő, hogy még a lakosság által fizetett községfejlesztési alapnál is kevesebb.

Ez a rendkívül nagy szórás regulált egyúttal egy jellegzetes társadalmi-térbeli mozgást, amivel alább foglalkozunk még, s megteremtette saját érvényesítésének feltételeit is. A fejlesztési diszpreferenciális rendszer (aminek ezek az arányok csak egyik megnyilvánulási formái) ugyanis nagy volumenű bevándorlást indukált a városokba, túlterhelve azok infrastruktúráját és megteremtve a hivatkozást további eszközkoncentrációra. E koncentráció egyébként önmagában való értéként is szerepelt: az „urbanizációs szint javításának” képzetét fűzték hozzá. (Városfejlődésünk elmaradása az európai átlagtól, jól kimutatható tény, de *Enyedi György*¹³ joggal figyelmeztetett arra, hogy ezt ne pusztán a települések népességszámával mérjük: az, hogy 2000 főnél népesebb településben él hazánk lakosainak háromnegyede, sok nyugat-európai országnál „városiasabb” képet mutat.)

Ez a szélsőséges elosztási arány elsősorban az OTK-ra, annak „optimalizációs” tartalmára hivatkozott. A hetvenes évtized végén, amikor a központi redistribúciós fejlesztés újjátermelt feszültségei már teljesen nyilvánvalóvá váltak, folyt is némi vita arról, hogy jogos-e a hivatkozás. Mindenesetre áll azonban *Szoboszlai György*³⁶ megállapítása, hogy a hierarchia belső értéktartalma kimondatlanul is tartalmazza a szélsőséges eszközkoncentrációt, s annak intézményi rendszere, a megyei apparátusoknak a III. tanáctörvényben kodifikált omnipotenciájával, csak végső simítás ezen a művön, melynek lényege az eszközkoncentrációs folyamat bővített újratermelése.

A fejlesztéspolitika e szisztémája, ha gyakorlatilag már néhány év óta használják is, kodifikálva hozzátéve az új gazdasági mechanizmussal egyidőben lett. Ez ellentmondás, hiszen a gazdaságnak, ha mégoly fogyasztékosan, de mégiscsak piacszabályozású elveivel ellentétben az infrastruktúra-fejlesztés területén a dirigista elvet erősítette. Rendkívül érdekes, hogyan magyarázta a gazdaságpolitika ezt az ellentmondást: „A gazdálkodás egyre bővülő területén, mint például az infrastrukturális szolgáltatások, megvannak a feltételek ahhoz, hogy központi, tervszerű irányítás és ellenőrzés mellett a társadalmi igények jobban kielégíthetők legyenek, mint ahogy azt egymással konkurráló vállalatok tennék. Sőt valószínű, hogy ezekben az ágazatokban a vállalatok versenye mellett sok externális gazdasági hatás figyelmen kívül maradna, ami társadalmi károkat eredményezne.”³¹ Tulajdonképpen a reformfolyamat egyoldalúságával, ennek hangsúlyozottan gazdasági térre való korlátozásával találkozunk itt. Az, amit a versenyszféra kiküszöbölésének neveznek, nem egyéb, mint a *pressure groups* érdekérvényesítési monopóliuma. Ebben azonban a 60-70-es évtizedhatár egy valóban lényeges változást is hozott.

A vizsgálatokkal igen jól dokumentált tény, hogy a területi folyamatok meghatározója 1970-ig az ipari termelőtöke térbeli elosztása volt;^{28 32 41} említet-

tük, hogy az infrastruktúra-fejlesztés szempontjából ez a munkaerő „napi” (tehát nem generációs) újratermelését célozta. Számunkra itt az a leglényegesebb, hogy az ellátási esélyek területi különbségeinek célja a munkaerőnek az ipari centrumok térségeibe való „szivattyúzása” volt. Ezt elég nagy hatékonysággal végezte is; a hatvanas évtized évi 80 000 elköltözője nagyrészt ipari övezetekbe ment lakni; végeredményben az extenzív, munkahelybővítő iparfejlesztési korszak fő területi sajátosságával találkozunk ebben. A hetvenes évektől azonban új jelenségek figyelhetők meg.

A nagy volumenű iparkitelepítések megszűntével az infrastruktúra-fejlesztés többé már nem kapcsolódhat az ipar munkacső-bővítési igényeihez. A változás a beruházási források beszűkülése okozta közismert tényen kívül, egy lényeges strukturális változással is összefügg. „Megfigyelhető a hagyományos ipari térségekből az ipar kitelepítésének lelassulása. Ezek ugyanis olyan innovációs centrumok, ahol az új technológiákat a leghatékonyabban lehetett meghonosítani. A folyamat – az iparban foglalkoztatottak arányának stabilizálódása – azonban változó munkaerő-piaci helyzetet takar; a *magasabban kvalifikált* munkaerő arányának rohamos növekedését. Azt az extenzív iparfejlesztési politikát, amely többféle – részben a járulékos infrastruktúra – beruházásokat megtakarító cél érdekében telephelyek, leányvállalatok sokaságát hozta létre országszerte, először maguk a világgazdasági változások kérdőjelezték meg. (Így az a viszonylagos területi kiegyensúlyozottság, ami az évtized végére kialakult az ipar egészének és egyes ágazatainak részarányában, az elkövetkező években előreláthatólag fikciónak fog minősülni: a hatékonyság és egyéb tényezők függvényében az egyes térségek-városok ipara igen erősen differenciálni fog.)”²⁷

Ha a „szivattyú” megmaradt is, generáló tényezője alaposan megváltozott: ²⁸ ³² ⁴¹ lényegében nem egyéb, mint a *szellemi tőke térbeli eloszlása*. A változás azért oly jelentős, mivel a hetvenes évtizedre a szellemi és a termelőtőke térben erőteljesen szegregálódott: az információs-irányítási központokból részint jelentős termelőfunkciók szorultak ki, részint maguk a termelők (erről később) a közvetlen termelést végző térségek, elsősorban a hagyományos nagyipar területei pedig jelentős kvaterner funkciókat vesztek, s krónikussá vált bennük a már említett magasabb képzettségű káderek hiánya.

A „szivattyú” itt a már végbement centralizáció kényszeresatornái mentén fejtette ki hatását: tehát a termelő és nem termelő intézmények szervezeti központosítását követte, illetőleg számos esetben annak cszmei alátámasztásaként is szolgált.

Abban, hogy a munkaerő napi újratermelésével kapcsolatos intézmények jelentősége csökkent a területi folyamatokban, az is közrejátszott, hogy itt részben S-görbe mentén telítődő ellátási formákról van szó, s a 60–70-es évtizedhatárra már – legalábbis mennyiségi mutatók tekintetében – jelentős kiegyenlítődés történt (szociális-kulturális-egészségügyi-kereskedelmi, stb. alapellátás). Kiegyenlítődésről azonban főleg csak nagyterületi relációkban beszélhetünk; egyes településeket, illetve településtípusokat illetően a helyzet differenciáltabb.

Van még egy sajátosság, ami a hetvenes évtized második felében érezhető. A beruházási arányok visszafogása, ami az infrastruktúrát különösen érzékenyen érintette, automatikusan csökkentette a szivattyú „emelőmagasságát”; fölerősödtek az externális hatások, melyekről a következő fejezetben beszélünk. Mindennek eredményeképpen jelentősen (30–35 százalékkal) csökkent a migráció, s főképpen: megváltozott az iránya. Az évi 60 ezer elvándorlónak

mintegy kétharmada falura költözött, ami akkor is figyelemreméltóan magas, ha a falvak egy része vonzóerejét egy-egy közeli városnak köszönheti.

A koncentrálnak a különféle mechanizmusai (elsődleges és másodlagos elvonás, újraelosztás, hatáskör-összpontosítás, intézményösszevonás stb.) elősegítették, hogy a társadalom struktúrája mind fokozottabb mértékben térbeli struktúra is legyen egyszersmind. Igen jól szemléltethető ez a munkacső térbeli eloszlásán, közelebről, a termelőcők térbeli differenciálódása által kiváltott ingázáson. Az ingázók száma egyenletesen növekedik évtizedek óta (1960: 630 ezer, 1970: 950 ezer, 1980: 1230 ezer fő napi ingázó, kikhez még mintegy negyedmillió hetes ingázót is számíthatunk). Összetételükre az ipari foglalkoztatottak dominanciája a jellemző (54 százalék), s tulajdonképp hozzájuk kell számítani ma már a melléküzemágakban foglalkoztatott mezőgazdasági dolgozók tekintélyes részét is. A nem anyagi ágazatban dolgozók zömmel munkahelyük székhelyén is laknak. (Van ez alól sok kivétel: városból falura „kijáró” értelmiségiek, vagy a városból külső, üdülő-családi házas övezetbe húzódnók, de a döntő arányokon ezek nem változtatnak.) A közeli ingázók zömét a szakmunkások egy része és a betanított munkások adják (a kettő statisztikai megkülönböztetése adatfelvételi fogyatékoságok miatt nem lehetséges, noha e distinkció igen lényeges volna). Nagy vonalakban még az is elmondható, hogy a kvalifikációs szint fordítva arányos az ingázási távolsággal. Ha az ipartelepítés munkacsővonzó hatását vizsgáljuk, rendkívül érdekes képet kapunk: az ipartelepítés centrumában az iparban foglalkoztatottak aránya nem változik, a környék községeiben viszont megnő.²⁸ A centrumban az ipar a nem anyagi ágazatokban foglalkoztatottak arányát növeli. Tulajdonképpen az egyes társadalmi rétegek érdekérvényesítési esélykülönbségeivel találkozunk itt. Ezzel függ össze, hogy a nagytérségi ingázók szinte kivétel nélkül szakképzettek, az építőiparban, vagy az ipar legalacsonyabb presztízű ágaiban, például az anyagmozgatásban dolgoznak, s közöttük igen erősen felülreprezentáltak a cigányok.

A településhálózat szempontjából, ami semmiképp se „steril”, hanem a gazdasági-társadalmi szférában mélyen gyökerező rendszer, e folyamatok alapvető polarizációval jártak. Maga a „településkategória” fogalma sem egyéb, mint kodifikálása azoknak a területi egyenlőtlenségeknek, amelyek jórészt e polarizáció eredményeképpen alakultak ki.

A hetvenes évekre már igen jellegzetesen kialakult „piramis” fő lépcsőfokait röviden a következőképpen jellemezhetjük. ¹ ²⁸ ³² ⁴¹

Budapest a csúcs, valamennyi lényegi döntés színhelye, a fejlesztéspolitika abszolút preferáltja, nyomasztóan egyoldalú információs-innovációs-kulturális centrum, s ennek következtében oly erősen népességvonzó, hogy az 1960-ban hozott, s napjainkban már igencsak anakronisztikussá vált letelepedési korlátozás feloldásáról reálisan szó sem eshet. Ez persze, részben csak a szemét szőnyeg alá söprése: a bevándorlási hullám ugyanis feltorlódik a fogadásra felkészítetlen agglomerációban és komoly és folyton újratermelő ellátási feszültségeket okoz. A fővárosnak magának is bőséggel megvannak a problémái, melyek közül azonban itt csak a „piramiscsúcs” által kiváltottakkal foglalkozunk.

Az infrastruktúra-fejlesztés az egész országban messze itt a legdrágább (metró stb.), ugyanakkor elengedhetetlen, s elégtelen is. A lakáshiány jősze-rível meg sem oldható: például a gyermektelenek számára a lakásra várakozás ideje 15 év körül van; ez a fiatal házasok számára gyakorlatilag illuzórikussá teszi az otthonteremtést, és hozzájárul a gyerekszámcsökkenéshez (a több-

gyerekesek 1970 óta elég jelentős kedvezményeket élveznek, de az életüket éppen megalapozni készülők ebből kimaradtak). A város ezért rendkívül elöregedett, s az idősek gondozása belátható időn belül rendkívül súlyos szociális feladat lesz. Az égetően szükséges lakásépítés egyik fő oka lett a humánökológiai romlásnak (a külvárosok, sőt a városmag elslumösödése, a lakótelepek sivársága, a városszerkezet elavulása stb.).

A centralizáció következménye, hogy ma Budapest az ország egyetlen „teljes társadalmú” települése (*Várnai Gábor*), tehát, ahol valamennyi réteg maradéktalanul képviselve van. Azonban arányuk rendkívül torz. Említettük a diplomások túltengését; ennek másik oldala az, hogy igen kevés a fizikai dolgozó. (A hiány miatt aztán ezek elég jelentős kedvezményeket élveznek például a lakáshoz jutásban.) A termelés helyzetét furcsa csapdászituáció jellemzi. Az innovációs adottságok az országban itt a legjobbak, de a munkaerőhiány miatt nehezen realizálhatók. A munkaerőhiány vidéki telephelyek fejlesztésére ösztönöz, s így a főváros ipara elavul. (Ez a polarizáció – dinamikus fejlődő, „húzó” ágazatok és nagy volumenű, elmaradott „válságágazatok” együttes léte – jellemzi az iparszerkezetet.) Az élömunka-ráfordítás aránya az egész országban itt a legkedvezőtlenebb, holott a legnagyobb hiány is itt regisztrálható.²⁸

A *régióközpontokról*, az öt „megyei városról” mondtuk, hogy nagyrészt áldozatul estek a közigazgatási rendszernek; gyakorlatilag alig többek megyeszékhelynél, és választott fejlesztési stratégiájuk – a népességszám fokozott ütemű növelése – sem teszi lehetővé, hogy a fővárost tehermentesítő központokká váljanak.

A *megyeszékhelyek* (az OTK-ban felső fokú központok; öt további város van még felső fokú központtá minősítve), mint láttuk, a redisztribúció kulcs-helyzetű települései, ennek megfelelően e kategória lakosszáma nőtt a leggyorsabban (1960–80 között 80 százalékkal). Ellátási szintjüket és intézményi irányító, kulturális funkciójukat tekintve nagymértékben homogenizálódtak. Jelentős ipari foglalkoztató központtá is fejlődött valamennyi. Az intenzív bevándorlás miatt e településkategória ma a legfiatalabb, s további jelentős népességnövekedésük már magából a természetes szaporodásból is várható. (Ez olyan újabb infrastruktúra-fejlesztési kényszert jelent majd, amelynek forrásai megnehezült gazdasági helyzetünkben fölöttébb kérdésesnek látszanak.)

A *többi „kiemelt település”* helyzete elég egyenletlenül alakult. A jó kiinduló adottságúak általában tovább tudták fokozni előnyüket; a fő bázis ehhez a jó iparfogadási adottság volt. A többiek közül azok, amelyek kiemelt programok részeseivé válhattak (városhiányos övezetek fejlesztése, az ipar dekoncentrációja, vasútfejlesztés, energiagazdálkodás stb.) szintén jelentős ütemben tudtak fejlődni, ilyen program híján, csupán a megyei elcsúszásra hagyatkozva azonban a település tetemes pozicionális hátrányba került. (Az alföldi városok elég nagy részére jellemző ez.)

Az eredeti OTK a középszintű ellátást biztosító központi településként határozta meg ezeket. Közben azonban olyan szakmai-politikai koncepcióváltozások történtek (közigazgatás, egészségügy, oktatás), amelyek már nem teszik lehetővé semmilyen időtávon a középtávú funkciók teljes körének kiépítését a településekben. Homogenizálásuk is kilátástalannak tűnik (népességszámuk például 4 és 40 ezer között van). Foglalkoztatási-hivatásforgalmi vonzó szerepe ugyan mindegyiknek van, a legkevésbé fejletteknek is, de ebben osztoznak a következő kategória, az alsó fokú központok legfejlettebb településeivel.

Az alsó fokú központok közötti különbségek a legnagyobbak valamennyi hierarchiafok közül: 1000-nél kisebb és 15 000-nél nagyobb népességszámú községek is tartoznak ide. Felső szintjük (az úgynevezett kiemelt alsó fokú központok) általában elég urbanizált, magasabb ellátó funkciókat (oktatás, kereskedelem) is betöltő, hivatásforgalmi vonzást kifejtő települések. Elég figyelemreméltó módon fejlődtek a kedvezőtlen redistribúciós pozíciójuk dacára, ami belső fejlesztőerejüket mutatja.

Maga az „alsó fokú” kategória a *falvak közti hierarchia* gondolatát tartalmazza. Van ennek történelmi előzménye is, például a körjegyzőség (hogy Szent István sokszor idézett rendeletéről – „minden tíz falu építsen egy templomot” – ne is beszéljünk). A falukörzet gondolatát teljes súlyával először tanulmányterv³⁷ fogalmazta meg, egy igen jelentős fejlesztési elgondolással: „a falukörzetben, annak központján kívül, a távlatban csak egyes – erre alkalmas – *mellékfalu* minősítésű települések maradnak meg, a fejlődésképtelen falvak és külterületi lakott helyek pedig fokozatosan megszűnnek.”

Tulajdonképpen megdöbentő itt a *büroplán naivitás*; megdöbentő a tervezési szubjektum hiánya. Mi az, hogy „fejlődésképtelen falu”? Kiknek tartjuk az ott élőket, mit kezdünk elemi létfeltételek iránti igényükkel és állampolgári jogukkal? Végül: ki és miből finanszírozza ezt a megszüntetést?

Az 1007/71-es kormányrendeletbe, igaz, nem került már be e célkitűzés, vagy legalábbis betű szerint nem. Annál inkább a szelleme.

Láttuk már e kategóriák diszpreferálását a fejlesztési eszközök elosztásában. De ennél többről is szó van: a falvak nagy részéből ugyanis – az „optimumra” való hivatkozással – elemi funkciók egész sorát vonták el. Valamivel több mint 3000 község van Magyarországon (számuk lassan csökken a város-sá nyilvánítások és közigazgatási összevonások miatt), 1970 és 80. között:

– a helyi tanáccsal rendelkezők száma	2740-ről (1965) 1381-re csökkent
– a 8 osztályos általános iskolával rendelkezőké	2114-ről 1759-re csökkent
– a 4 osztályos ált. iskolával rendelkezőké	902-ről 555-re csökkent
– az iskola nélkülieké	105-ről 807-re <i>nőtt</i> .

Ehhez még hozzá kell venni, hogy 1980-ban mintegy 1300 termelőszövetkezet van az országban (tehát több, mint 1700 községben nincs szövetkezet sem); hogy körülbelül ez a helyzet az orvosi körzeteket illetően is; hogy az áfészek száma másfél évtized alatt több, mint 800-ról kétszáz-egynéhányra csökkent és a falusi termelésnek-fogyasztásnak ez az – elvileg – bázisszerve lényegében járási szintű „szolgáltatás” alakult, amely ugyanakkor a településekkel szemben megőrizte monopolhelyzetét. Voltaképpen annak a *mikrotársadalmat dezintegráló folyamatnak a végső kiteljesedését* látjuk itt, amely 1950-ben indult útjára az első tsz-szervezési kampánnyal, s azzal a célkitűzéssel, hogy a nagyipar számára korlátlan számban biztosítson munkaerőt. A hetvenes évtizedben viszont már inkább arról volt szó, hogy az állampolgárokat formális – és általuk áttekinthetetlen – szervezetekbe kell tömöríteni.

3. *AZ X-HATEKONYSÁG* Azt a jelenséget nevezik így, amikor a gazdasági növekedés – esetleg jelentős – hányada nem az erőforrás-ráfordítás növekedéséből, hanem reziduális tényezőkből következik. Ez a jelenség igen karakteresen figyelhető meg a szűkebb értelemben vett „gazdaság” területén kívül is, esetünkben a településhálózat-fejlesztés különböző tényezőiben.

A büroplán irányítási rendszerben ezt a doktrína köréből kibúvó eleven valóságot általában működési zavarnak, korrekcióra szoruló, vagy legfeljebb ideiglenesen megtúrt „lokális érdekek” tekintik, amit az elmélet legkevesebb, hogy hanyagoljon el.

A mezőgazdasággal kell kezdenünk, a fejlesztéspolitika e mostohagyermekével. Mivelhogy az iparosítást az 50-es és 60-as években nagymértékben a mezőgazdaság rovására hajtották végre (agrárrolló stb.), lehetetlenné tették ezen ágazat számára a tőkeakkumulációt. A gazdasági reform ezt a helyzetet föl-mérve, pótlólagos akkumulációs forrást teremtett azzal, hogy az ipari és szolgáltatási tevékenységben a mezőgazdaság számára kedvezőbb az elvonási feltétel, mint a népgazdaság többi szektorában. Elég furcsa és kusza lett így a helyzet. Egyrészt elenyészett a potenciális természeti járadék¹³, másrészt ezt vagy ágazaton kívüli felhalmozás, vagy kiemelt, a helyi adottságoknak nem megfelelő programhoz csatlakozás (például gabona, kukorica) pótolja. A mezőgazdaságilag jelentéktelen, ám fejlett iparú térségek (például Komárom megye) szövetkezetei hallatlan fejlődésnek indultak, a jó termőhelyi adottságú Dél-Alföldön pedig igen sok a dotált szövetkezet. További váratlan következmény a falusi ipar jelentős térbeli kiterjedése. Míg a diffúz ipartelepítés megpróbálta monopolizálni a munkaerőpiacot (például egyes megyékben tsz-mellékküzemek adminisztratív korlátozásával), a kedvező népgazdasági pozíció miatt robbanásszerűen terjedt a falun az ipari tevékenység. 1978-ban mintegy 1000 településben van valamilyen ipari üzem. Közel félmillió embert foglalkoztat, s a bruttó állóeszközérték az ipar egészének 20 százaléka (nettó jóval kisebb, az állóeszközpark ugyanis erősen elavult).⁴ Megfigyelhető volt egyúttal az, hogy a „szociális foglalkoztatóvá” átalakuló telephelyeket mind gyakrabban vették át tsz-ek, kihasználva a „fordított agrárrolló” lehetőségeit. Ma a tsz-ek tevékenységének több mint harmadrésze alaptevékenységen kívüli, s olyannyira polgárjogot nyert, hogy az élelmiszer- vagy a háttériparban már elképzelhetetlen volna háttérbe szorításuk; mialatt pedig a munkaerőpiacon a kereslet növelésével – legalábbis az ország bizonyos térségeiben – növelik a munkavállalók érdekvégyesítési esélyeit. A falusi iparnak elég nagy része van abban, hogy a hetvenes évtizedben – a várthoz és a tervezetthez képest – *csökkent* a munkaerő városba áramlása. (Ez a büroplán becsvágynak kellemtelen, de az évtized vége felé ránk zúduló gazdasági nehézségek szempontjából igencsak üdvös változásnak kell tekintenünk.)

A mezőgazdasági kisüzem már több, mint 1 millió hektár, a mezőgazdasági össztermelés mintegy harmadát adja. Valamilyen kisüzemi formában dolgozik a falun élőknek 80 százaléka.⁴ Ezzel együtt megváltozott az arculata is a kisüzemnek. Eredetileg a másképpen nem biztosítható ellátás kiegészítő formája volt, a hetvenes években azonban mindinkább megerősödött árutermelő jellege. Juhász adatai¹⁸ szerint a szövetkezeti háztartások közül árutermelő: 1967-ben 18,5 százalék; 1977-ben 56,9 százalék.

Az összes háztájának több mint harmadrésze eközben specializált gazdasággá alakult. (Tíz év alatt ezek aránya megtízszereződött.)

A háztáji egyúttal jövedelemkompenzáló szerepet is betöltött. *Vécsei* vizsgálatai⁴² kimutatták, hogy ugyanazon munkajövedelemért egy „szerepkör nélküli” településben 42,8 százalékkal többet kell dolgozni, mint Budapesten. (Gyakorlatilag 33 százalékkal dolgoznak többet, mégis 20 százalékkal kisebb a jövedelmük.) A jövedelemnivellációnak nagyon kemény ára van: a munka satujába szorítja, társadalmi lényegétől elidegeníti az embert; részint destrukturálja a tradicionális emberi kapcsolatokat (a gyermekkel való foglalkozásra például 40 százalékkal kevesebb idő jut, mint húsz évvel ezelőtt – Vécsei adatai szerint); részint azonban valószínűleg új platformot is fog teremteni számukra (a család, mint „kisvállalkozási egység”, a reciprocitáson alapuló kistermelés társadalmiasulása stb.). Számolni kell azonban azzal is, hogy a háztáji kompenzatorikus jellege elvész, a piacra való termelés kíméletlenül differenciálni fogja a kistermelőket, s a jövedelemfelhalmozás kumulatívvá alakul át. Annyi azonban megint csak biztos: nem is az, hogy itt nem „átmeneti”, de minden belátható időtávig érvényesülő termelési forma bontakozott ki, hanem ennek esetleg *döntő szerepe lehet – a munkavállalók oldaláról – a népgazdaságra váró „hét szűk esztendő” átvészelésében.*

A kompenzációs jövedelmek az alapjai a következő nagy reziduális vállalkozásnak, a magánéros lakásépítésnek. A hatvanas évek expanzionizmusa úgy vélte, az állami szektor idővel a teljes lakásépítést fel fogja majd vállalni. A valóságban ettől egyre messzebb kerültünk. A hetvenes években átlag 66 százalékat adta a magánéros a teljes lakásépítési kontingensnek (azóta még tovább nőtt ez az arány). Az összes lakás 43 százaléka falun épült – gyakorlatilag az egyetlen építési forma – és a faluképet a családi házak teljesen átforgalmazták – nem éppen előnyére, de ez más lapra, az általános értékválság oldalára tartozik. A magánéros lakásépítés is népességstabilizáló jellegű, mivelhogy a hazánkban elterjedt formáiban (kaláka) nemigen valósítható meg a lakóhelyi közösség segítsége nélkül. Ma már – a beruházási források általános csökkenése miatt – a magánérosnek a lakásépítésbe való fokozott bevonását tervezik. Ami eddig a folyó fattyúágának látszott, kiderül lassan, hogy a főág.

A népesség tehát marad a faluban. Ehhez azonban infrastruktúra is szükséges; csakhogy láttuk, a redistribúció ennek lehetőségét nem biztosítja. Ebben a hiányszituációban jelenik meg a következő reziduum, amit *Zsille*⁴³ „negyedik ökonómianak” nevezi: az állampolgároknak saját közösségük javára történő ingyenmunkája (óvoda-, vagy iskolaépítés és -karbantartás, törpe vízmű, út- és járdaépítés, belvízelvezetés stb.). Az évtized során ez az eredetileg csak megtűrt „deviancia” is fölértékelődött, ma már a településfejlesztés legfontosabb jövőbeli eszközeként emlegetik.

Végeredményben elmondható, hogy az évtized a nem intézményesült tevékenységek nagy előretörését hozta; olyan változást, amelyet – legalábbis ebben az intenzitásban – senki sem látott előre. Nyilvánvaló az is, hogy ezek gyakorlatilag a korrekciós mechanizmus szerepét játszották a központi redistribúció fogyatékosságait illetően – s hogy milyen sikerrel, mutatja, hogy a központ integrálni kívánja ezeket a formákat. (Például a városokban: a magánéros mobilizálása a házigyári kapacitás lekötésére, vagy az új infrastruktúra-fejlesztési szisztémák.) Kétségtől arról van szó, hogy a lakosságot miképp lehet fokozottabban bevonni az infrastruktúra-fejlesztésbe: egy jellegében aszociális folyamatról tehát. Azonban a magánérosnek – és kezdeményezésnek

– ez az „intézményesülése” egyben „társadalmasulás” is. Legalábbis elvileg. Gyakorlatilag a fejlesztéspolitika fő kérdése éppen az, hogy miképpen lehet ezt a következményt megakadályozni, vagyis, a *lakossági forrásokra a lakossági aktivitás nélkül* szert tenni. (Például az új teho.) De ez már a nyolcvanas évtized fejlcménye.

IRODALOMJEGYZÉK

1. A megyei településhálózat-fejlesztési tervek érvényesülésének felülvizsgálata (VATI, 1978.).
2. Andorka Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása (Gyorsuló idő, 1978.).
3. Andrásfalvy Bertalan: A közösségért keressük saját személyiségünket (Alföld, 1982/2.).
4. Barta Györgyi—Enyedi György: Iparosodás és a falu átalakulása (Bp., 1981.).
5. Beluszky Pál: A közigazgatási területi beosztás földrajzi-térszerkezeti alapjai (ÁSZI, 1980.).
6. Benyó Bertalan: Az ipar kötődése a termelés helyéhez (Borsodi Műszaki és Ipargazdasági Élet, 1977/4.).
7. Benyó Bertalan: A területi terv és a valóság (Valóság, 1979/6.).
8. Berend T. Iván: Napjaink — a történelemben (Gyorsuló idő, 1980.).
9. Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon (Bp. 1974.).
10. Berkovics György: Világváros határában (Magyarország felfedezése, 1974.).
11. Bibó István: Megjegyzések az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióhoz (Kézirat, 1973.).
12. Dániel Zsuzsa: Jövedelemeloszlás, lakáseloszlás (Valóság, 1981.12.).
13. Enyedi György: Falvaink sorsa (Gyorsuló idő, 1980.).
14. 1007/71. sz. kormányrendelet.
15. Galasi Péter—Gábor R. István: A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon (Bp. 1982.).
16. Hajdú Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodása (Valóság, 1981/7.).
17. Hegedűs József—Tosics Iván—Ekler Dezső: A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján (BÚVATI, 1980.).
18. Juhász Pál: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem (Medvetánc, 1982/1.).
19. Konrád György: Hipotézisek a területi kiegyenlítődés témaköréhez (Kézirat, é. n.).
20. Kornai János: A hiány (Bp. 1980.).
21. Kőszegfalvi György: A korszerű ipartelepítés alapjai (Bp. 1977.).
22. Kozma Tamás: A közoktatás, szakképzés és közművelődés integrációjának lehetőségei (MTA Pedagógiai Kutató Csoport, 1979.).
23. Laky Teréz: A recentralizálás rejtett mechanizmusai.
24. Laky Teréz: Érdekvizonyok a vállalati döntésekben (Időszerű közgazdasági kérdések, 1982.).
25. Lázár Isván: Kiált Patak vára (Magyarország felfedezése, 1968.).
26. Manchin Róbert: Tézisek a településrendszerről, ingatlanpiacról és inflációról (Kézirat, 1982.).
27. Miklóssy Endre: Településhálózat és a hosszú távú iparfejlesztési koncepció (Kézirat, 1982.).
28. Miklóssy Endre: Az Országos Területrendezési Terv felülvizsgálata — termelés (VÁTI, 1982.).

29. Nánássy Zoltán: Szükség törvényt bont (Mozgó Világ, 1982/1.).
30. Nikowitz O. István—Jakab Mária: Volt egy iskola a határon (Alföld, 1981/4.).
31. Nyers Rezső—Tardos Márton: Vállalatok Magyarországon a gazdasági reform előtt és után (MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1979.).
32. Perczel Károly—Vécsel Pál: A területi fejlődés általános törvényszerűségeinek feltárása (VÁTI, 1977.).
33. Szabó A. Ferenc: Társadalompolitikai koncepció és népesedéspolitikai (Valóság, 1981/11.).
34. Szalai Júlia: Hiány és társadalmi szelekció (Valóság, 1981/8.).
35. Szelényi Iván—Konrád György: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai (Valóság, 1971/12.).
36. Szoboszlai György—Wiener György: Településfejlesztés és közigazgatás (ÁSZI, 1980.).
37. Településhálózat-fejlesztési tanulmányterv (VÁTI, 1963.).
38. Tosics Iván—Elek Sándor: Települési hátrányok (Kultúra és közösség, 1980/4.).
39. Vági Gábor: Versengés a fejlesztési forrásokért (Időszerű közigazdasági kérdések, 1982.).
40. Vági Gábor: Az életkörülmények területi egyenlőtlenségeiről (Valóság, 1981/6.).
41. Várnai Gábor: Az Országos Területrendezési Terv felülvizsgálata — szociális infrastruktúra (VÁTI, 1982.).
42. Vécsel Pál: A társadalmi szerkezet alakulása (VÁTI, 1983.).
43. Zsille Zoltán: Tanulmány feketében és vörösbén (Kézirat, 1978.).

A

palócföld

megkérdezte

az SKÜ Alkotmány
brigádját:

Hogyan élnek
1987 májusában ?

Akárba gyengén világított alagútba léptem volna, amikor a Salgótarjáni Kohászati Üzemek drótbúzójának küszöbén túljutottam. Zaj, nehéz levegő, mozgó árnyak, siető targoncák surrogása, zörgése. Aztán, megszokván a homályt, embereket láttam, s gépeket, a targoncákon hatalmas huzaltekercseket. A szem megszokja a világítást, de az edzetlen fül nem állhatja a zajt. A beszélgetés itt olyan, mint a süketek párbeszéde. Nem csoda hát, hogy Menus Ferencnével, a Magyar Népköztársaság Kiváló Brigádja címmel kitüntetett Alkotmány brigád vezetőjével, egyszerűsített a megyei pártbizottság és a megyei párt-végrehajtóbizottság tagjával (egyéb tisztségeit most ne soroljuk), mindössze néhány szót váltottunk a csarnokban. Amit ott megtudtam, nem sok. Vagy mégsem oly kevés? Hiszen kiderült: a gépek régiek, az alapanyag pedig sokszor gyenge.

A többről már nyugodt környezetben beszélünk. A drótbúzó „vörös-sarka” volt a helyszín, mely nevét alighanem dekorációjáról, Marx, Engels, Lenin portréjáról, valamint egy nemzetiszín és egy vörös zászlóról kapta. A beszélgetésen részt vett három brigádtag is, nevezetesen: Sági Imréné brigádvezető-helyettes, továbbá Kukkel Anna és Vanó Sándorné. Elöljáróban még annyit: mivel egymást kiegészítve, s nem vitatkozva mondták véleményüket, a kérdésekre adott válaszok összegzését adjuk közre. Az is kiderült: gyakorlott nyilatkozók; nem csak a NÓGRÁD, a Nők Lapja is írt róluk. Néha úgy éreztem: nem csupán azt mondják, amit gondolnak, de azt is, amit – szerintük – kell. Mintha tudnák: mi a „publikus” és mi nem az. Ennek ellenére, őszinteségükben kételkedni pillanatig sem volt okom.

– Mit kell tudni a brigádról?

Jövőre leszünk 25 évesek. Kezdetben férfiakkal dolgoztunk együtt, majd 1970-ben női brigáddá alakultunk. Ez azért volt lehetséges, mert emelőgépeket kaptunk, mindnyájan darukezelői tanfolyamot végeztünk, így már hivatalosan sem volt akadálya, hogy a nők számára addig tiltott munkakört mi is betölthessük. Négyszer lettünk a vállalat kiváló brigádja, a Magyar Népköztársaság Kiváló Brigádja címet pedig 1986-ban nyertük el. Megpályáztuk és bejött. Míg korábban fejenként évi 56 óra társadalmi munkát végeztünk, addig tavaly már 72 társadalmi munkaórát teljesítettünk: munkánk minőséginek bizonyult, s kevesebben is többet termeltünk.

(Közbevetés: Valamennyien családanyak. Menus Ferencné fia gépkocsi-vezető, Vanó Sándorné fia autószerelő, ikerlányai közül az egyik ápolónő, a másik a Nógrád Megyei Tanácsi Tervező és Építőipari Vállalatnál dolgozik, s főiskolára készül. Kukkel Anna lánya kereskedőnek tanul, Sági Imréné lánya másodéves gyógyszerészhallgató. Megjegyzendő még: a megszólaltatottak, s mint mondták a brigádtagok többsége is, második generációban dolgozik a gyárban, Ám, mára, mintha egyre többen ejtenék el a váltóbotot.)

– Nőknek való ez a munka?

Hát... férfias munka. A kétszáz kilós buzalkarikákat is meg kell fogni, a gép aztán fele átmérőjére húzza őket, s a drót, százkilós tekerceekben kerül le. Persze daru segítségével dolgozunk... A kéz nagyon igénybe van véve. Izületi bántalmak, idegi leterheltség a velejárója. Állandóan figyelni kell. Megállás nélküli a bajtás. Nem nyolc órát dolgozunk; reggel fél batkor már a gépnél vagyunk, s háromnegyed kettőkor jön a váltás. Sokan közülünk 12 órát vannak otthonról távol, hiszen többen bejárók. A vidéki műszak előtt még megeteti az állatokat, s amikor bazaar sem marad munka nélkül. Mindenkinek kertje van, családja, társadalmi munkája. Néha mondjuk: nem vagyunk normálisak, mert olyan sokat vagyunk távol. Ezen a héten még egyszer sem voltunk időben otthon. A túlóra viszonylag ritka, nők nem is szívesen vállalják, de mostanában azért megeseit, hogy két műszakot töltöttünk le. Való-e nőknek ez a munka? Tudja mi volna való? Otthon! Sokszor csak levelezünk a férjünkkel. Annak idején harcoltunk, hogy munkába állhassunk. Most harcolunk, hogy otthon maradhassunk... De azért ha elküldenének, ha bazaar kellene menni, meg-sértődnénk. Nehéznek nehéz ez, de az ember megszokja.

– Férfias munkának férfias a bére is?

Nem keresünk rosszul. Öt-hét ezer forintot kapunk havonta. Igaz, a hét-ezerhez nagyon jónak kell lenni. A férfiak 8–9 ezret is megkeresnek. Ők három műszakban dolgoznak, mi kettőben, egy férfi nyolcvan mázsát is leszed naponta a gépről, mi 20–25 mázsát. Daruval persze.

(Közbevetés: Menus Ferencné és férje összesen 13 ezer forint körül keresnek, másfél szobás tanácsi lakásuk van. Vanóéknál öt személyre jut ugyanennyi pénz. Ők háromszobás családi házban élnek. Kukkel Anna szobakonyha-kamrás – valamikor gyári, most tanácsi – lakásban lakik. Sági Imrénéék összjövedelme 13–14 ezer forint, kétszobás OTP-s lakásban élnek).

– Mikor pihennek?

Többnyire télen...

– Milyennek látják a gyárat?

Dinamikusan fejlődik. Az export, a beruházások helyzete, a szociális ellátás kiváló. Minden üzem kapott például hűtőszekrényt. A nyereségter-

vet mindig hozzuk. Az ágazat, tudjuk, bajban van, de mi hozzuk, amit kell. . . A bérfejlesztés eddig megvolt. Csak idén áprilisig nem kaptunk, a pénz most lett szétosztva. Lehetne több is. Ebben az üzemben az órabéresek legkevesebb 1 forint húsz fillért kaptak, a fixesek legalább havi 200 forintot. Nem is jutott mindenkinek béremelés.

– Ki nem kapott?

Az összegtől függött az egész. Annak sem került, aki jól dolgozott. Általában a normában levők kaptak.

– Mit szoltak, akiknek nem jutott?

Tudomásul kellett venni. Ha van termelés, van pénz, ha nincs, nincs.

– Magukon múlik, ha nincs termelés?

Termelés mindig van. De sok az idegesség. Rossz minőségű az alapanyag, ami importból, a KGST-országokból érkezik. Bántja az embert, hogy gyenge az anyag, az NSZK-s partner viszont igényes. Sokat szakad a buzal, sokat kell begeszteni, spannolni, begyezni; úgy mondjuk: sok a kézidő. De az sem jó, hogy Ózd eladja dollárért, amit nekünk kellene szállítania. S az is hiba, hogy megfordította az arányt a minőségileg jobb és rosszabb alapanyagok között. Eddig 70:30 volt a jobb minőség javára, most pont ellenkezőleg. A vállalat vezetőinek, s nekünk is égető gond, hogy a tmk átszervezése nem hozta meg az eredményt. Délelőttös műszakban nincsen baj, de délután és éjjel, ha hiba van, sokszor nehézkes a javítás. Ilyenkor csak két tmk-s dolgozik, s ha másutt vannak, egy negyed-órás munka miatt 2–3 órát is állhatunk. Nekünk viszont az az érdekünk, hogy dolgozzunk. Ezért aztán néha magunk bütykölünk. De ha baleset történik? Ki a felelős? Ez az egész szervezési kérdés. . .

– A kohászat rossz helyzetben van. Nem okoz ez bizonytalanságot? Ózd nincs is messze. . .

Azelőtt rangja volt a kohászatnak, rangja volt a gyárnak. Most nincs. Ez mutatkozik meg a fizetésekben is. Már az árubázisban is lehet annyit keresni, mint itt. Ezt egyszer rendbe kell tenni. Most nagyon lenn vagyunk. Sok múlik azon is, hogy milyen a kooperáció a vállalatok között. Mostanában egyik gyár a másikat ülteti le. Ez az egész központilag nincs helyre téve. . .

– Tudják, hogy változások várhatók. . .

Az adó? Attól nem félünk. De az áremelések. . . nem tapsolunk. Mert kimondani szép, hogy mennyit keresünk, de ha elmegyünk az üzletbe. . . Mint a hideg zuhany, úgy ér minket. Azt megértjük, hogy az állam nem dotálhat mindent. De amit be sem jelentenek? Mint a bütort! És gondolja el: mi annyit vagyunk távol, hogy ki sem tudjuk nézni, mi az olcsó.

– Amit elmondtak, abból egyértelmű: nagy a tempó. Meddig lehet ezt bírni?

Csak egy példa: a 45–55 év közötti férfiak hullanak el. Na és, mi van akkor? Meg kell érteni, hogy nekünk kell kitermelni a szüleink nyugdíját is. Mert ahol két szülőnek 5200 forint jut? Köztünk van ilyen is. Az igazság az, hogy a gyár vezetői látják a helyzetet. Nemrég két nyugdíj felé baladó nőnek ajánlottak könnyebb munkát, de kilenc forint harminc fillérrel kaptak volna kevesebbet óránként. Ki vállalja ezt nyugdíj előtt? Amióta szabad szombat van, a férfiak többet dolgoznak. A tavalyi életszínvonalért, hogy idén is megmaradjon, többet kell dolgozni. De így is nehéz tartani. És akik szombaton és vasárnap is húznak, gondoljunk csak bele. . . Ennek valamikor ki kell csattanni, az egészség rovására.

(Közbevetés: Menusék üdülnek idén. Vanóék még soha nem nyaraltak. „Tizenhat éve dolgozom itt, de mindig másra kellett a pénz.” Kukkel Anna idén nem pihen: „Ballagás volt, lagzi lesz. . .” Ságiék tavaly Mezőkövesden voltak, idén is jut ott egy hét.)

– Milyennek látják a jövőt?

Kicsit tartunk tőle. Azt tudjuk, mi van, de hogy mi lesz, nem látjuk. Az biztos, hogy csak jobb munkával lehet ebből a helyzetből kikeveredni. De az is biztos, hogy a munkapad mellett csak akkor dőlnek el a kérdések, ha megvannak a feltételek. Rajtunk nem múlik. Mindenki feleljen azért, amit csinál. Mi azt szoktuk mondani: ami feladat, végre kell hajtani. Ha csak lehet. . .

SPEIDL ZOLTÁN

MEZEY LÁSZLÓ MIKLÓS

Kortanú és írói példa

Fábry Zoltán 1939—1948 között

A Fábry-méltatások és -értelmezések jó része megkerüli, vagy csupán elnagyoltan tárgyalja az 1939–1948 közötti évtized munkásságát.¹ Maga az író is kihagyja e periódust, amikor saját pályáját korszakolja. A tíz esztendő termése mennyiségileg valóban nem terjedelmes: *A balottak élén* ciklus öt darabja, s ezen fölül összesen tíz írásmű. Viszont árulkodó filológiai adalék, hogy közülük nyolc csak jóval 1948 után jelenhet meg – akár két évtizednyi késéssel. Pedig a „némaság évtizedében” keletkezett munkái nagyon fontosak az életmű egészében, hiszen pályája későbbi szakaszában többször visszatér – akár idézetek és hivatkozások formájában – ekkoriban fölismert igazságaihoz, vagy gondolkodói rendszerében ez időben hangsúlyossá váló nézeteihez. Ám nemcsak az oeuvre szempontjából van jelentősége ennek az alig több mint tucatnyi írásnak, de a kor politikai, történelmi kontextusával való összevetésben is. Az íróasztalfióknak készült művek a leghitelesebb bizonyosságai annak, hogy szerzőjük a fasizmus terrorja, illetve a magyar nyelv tilalma idején – mindenkor lényeglátón – vétót emelt az embertelenség, a kultúrbarbarizmus, a megkülönböztető kizárólagosság és a jogtiprás ellen. Legtalálébb a címe a *Palackpostának*, mely metaforában rögzíti saját helyzetét, következőképpen az ép erkölcsi érzék és a gondolkodó elme gúzsbakötöttségét. A korban Fábrynak sincs másra módja, mint a legnagyobb bizonytalanság közepette üzenni a remélt jövőnek: rögeszmés és förtelmes idő is teremhet arra való elmében kristálytisza gondolatokat.

MULT ÉS JÖVŐ

A balottak élén ciklus (1939), az *Ima Tolsztojtért – 1940-ben* (1940) és az ezekből levonható következtetések elméleti összegezése, az *Élő hagyomány* (1941) Fábry gondolkodói rendszerében a hagyományok élesztésének és ápolásának kiteljesedését jelentik. Népfrontos szemléletű – „Riasztó szemmel” elnevezésű – korszakától kezdve, miután leszámol a dogmatizmus politikai téveszméivel, a sematikus irodalomszemlélettel, és világosan fölismeri az antifasiszta egységfront történelmi felelőségét és kulturális jelentőségét, kezdi írni a nemzeti hagyományokat megelevenítő tanulmányait. Ezek még jobbra az időszerű politikai teendőket szolgálják, abban az értelemben, ahogyan azt a népfronti gondolat hitte és akarta: a nemzet sorsközösségét kifejező irodalmi hagyományok föllevenítésével megalapozni a széles szellemi összefogás bázisát. A kultúra védelme ekkoriban lényegileg az antifasiszta harc egyik eszköze.

1939 után keletkező hagyománymentő írásai viszont fokról fokra a megtartó és fölemelő tradíciók leglényegéig hatolnak, s immár a nemzeti lét folyamatának perspektívájába állítják azokat. Így jut el a végső igazságig: „*Minden gondolat jövőérvénye múltfedezetével arányos*”.

1939-ben, a kortárs irodalom szabad áramlásának gátoltsága idején azért fordul szinte önkéntelen mozdulattal a múlt értékeihez, mert nincs más út kitörni a fasizmus rémuralmát betetőző szellemi elnyomás alól. A kései Ady lírájában leli meg a militarizmust, a faji gőgöt és a kizárólagosságokban fogalmazó gondolkodást semlegesítő „ellenmérget”, a *vox humana* tiszta kifejeződését. Ettől kezdve a költői ige lesz a mindent eldöntő mérték, mely a legbiztosabban határozza meg a szó, a tett milyenségét, igazságtartalmát, emberi fedezetét, ezáltal létjogát. Fábry pontosan tudja, nem egyféle Ady mutatja magát az utókornak, őt csak a maga teljességében szabad vállalni: az új idők Dévénynél betört új dalaival és a magyar jakobinus forradalmi elszántságával. De tisztában van a nehézségekkel is, hiszen amilyen szükséges volna a teljes Ady-mű köztudatba ültetése, majdnem olyan lehetetlen vállalkozás is. Mert, ahogy nem kellett saját korának a költő, úgy viszolyog tőle a 30-as évtized vége. A fegyver parancsuralmának ricsájában csak kiiktatandó, zavaró függelék lehet Ady költészete. Persze, ez a legkevésbé sem csorbítja a fábrnyi gondolat igazát: „*Ady ittrekedt rab: bíró, aki ítéletének foglya, a megváltatlan magyarság tragikus továbbélője, példa, mementó, muszáj-Herkules, aki nem élhet, de nem is halhat, aki nem mehet, mert, ha sok minden elvégeztetett is, bizonyos, hogy semmi sem tisztázódott. Ady el nem múlhat, el nem mehet, amíg feltámadása csak számonkérés, és nem beteljesedés, és így nem megváltás*”.²

Ady idézése nem oltárképállítás, értelme, célja nagyon is konkrét. Fábry érzékeli, hogy bár a magyarság hangulata németellenes, ez egyelőre pillanatnyi védekezés, legföljebb morgolódás, de semmiképp sem forradalmi ellenállás és kivált nem szabadságharc. Igazi „kuruc” antifasizmus csak Ady eszméivel telített gondolatokból születhet. Mert a költő, az író maga az értelmi lelkiismeret, a szellemerkölcs kinyilatkoztatója. Gondolata ilyenformán szellemi ellenállás és változtató, teremtő ige. S az erkölcsi fogalommal érlelt ige valósága: a forradalom. Csak a szabadságharcba átszapó forradalom válthatja meg a magyarságot és Európát. Am egyelőre Ady csak vádló lehet: „*A vád elhangzott, de a per még mindig tart. Ady a halottak élén áll és vádol: a kép komor, de nem elemészto*”.³

Lev Tolsztoj halálának 30. évfordulója ugyancsak alkalom Fábrynak az időszerűsítésre. A szellemóriás emlékének földidézésével eszméit szeretné a köztudatba ültetni, de a pozsonyi Magyar Hírlap számára írt cikk nem jelenhet meg. Nyilvánvaló, miért. Fábry ugyanis abból indul ki, hogy 1940-ben egy „igazság” érvényét semmi más, csakis az erő mértéke szabja meg. Az egyetlen törvény, az ököl joga pedig menthetetlenül halálra ítéli Tolsztoj szeretetfilozófiáját – hasonlatosan Ady kuruc gondolataihoz. A szeretet, a büntudat és a föltámadás reménye nélküli Európa nem találkozhat Tolsztojjal. Ha mégis, halálba rohanása közben csupán percnyi tétova lassítás, kitéró epizód. Pedig éppen ez a perc jelentheti Tolsztoj örökkévalóságát és a nemzetek egyetlen esélyét, mely még megmenthetné őket a biztos pusztulástól. A nagy orosz gondolkodó e percét – a hagyomány jelenvalóságának pillanatát – akarja Európa örülettől homályosított látásának fókuszába állítani.

Amíg egy évvel Tolsztoj idézése előtt Ady forradalmas eszméitől még a szabadságharc ellenrobbanását várja, addig 1940-ben már kilátástalannak tartja Európa megváltását. Egy fohász erejéig csupán Tolsztoj 1910-es végső menekülését mutathatja példaértékűnek. Az emberi gondolat és hang aligha szállhat szembe az erőszak totalitásával, a szellem számára csupán a tüntető kivonulás marad, hogy megőrizhesse magát tisztán a jövőnek. „*Valami hiányzik, egy mozdulat, egy tett, egy elhatározó vagy-vagy, ami értelmet ad az egésznek, ami egységbe rántja a káoszt, ami a vak és groteszk negatív lemezt képpé avatja: mindenkít meggyőző világossággá. Ezért kellett Osztapovo: a tüntető menekülés, mely a hidfelégetés gesztusával és a halál bizonyosságával tépi le a hazugságot önmagáról, környezetéről, a társadalomról, az egész képmutató világról.*”⁴

Mondottuk, Ady és Tolsztoj idézésének elméleti összegezése és egyetemes magyar horizontba állítása az *Élő hagyomány* (1941), amely egyszersmind meghaladása a 30-as évek derekától megújult hagyományszemléletének. A hagyomány, ez a szükségképpen létező és személyes indítékoktól, céloktól független, de igazán csak jövőtávlatban élő gondolati érték ott lappang mindenkor valóságában. De érte meg kell küzdenie a felelős jelennek, ha fölszínre akarja emelni. Minden hagyománynak létezik egy jelen pillanata, föltámadása. Akinck kicsúszik a kezéből e pillanat lehetősége, annak a hagyomány nem lehet maradandó élmény, pusztán tűnékeny hangulat, vagy még ennél is rosszabb: az értékvaktság tünete. Szlovákia magyarsága sokáig érzéketlen volt építő nemzeti hagyományaival szemben, igazi jelentőségükre – nem utolsósorban Fábry Zoltán munkássága nyomán – csak a 30-as évek második felében, a háború előestéjén ébred. Fábry a Kölcsey-centenáriumot tartja annak a döntő pillanatnak, amikor a kisebbség szellemi élete képes volt megragadni és újjáteremteni az ezeréves magyar gond tisztító, fölemelő tradícióját. „*Sosem tenni mást – idézi a Himnusz költőjét –, mint, amit az erkölcsiség kíván, s még akkor sem, midőn haszon, bátorlét (biztonság), indulat beve, vagy szenvedelem ereje másfelé ragad... ezt hívjuk erénynek*”. Ujjongva leli meg ebben a mondatban minden hagyomány értelmének kulcsát: az erkölcsi többletet. Ekkor, túl az időszerűsítő, haszonelvű hagyományszemléleten, erős fényt kap írásában a tradíció önértéke: az az erkölcsi és művészi ráadás, amely nemcsak ébren tartja egy nép tudatát, de szárnyaló eszméinek is kiindulása lehet. Mert a példa átsegíthet ugyan pillanatnyi válságon, de a távlatos továbbhaladáshoz egyszerűen nélkülözhetetlen. „*Ma a múlt erkölcsi öröke tanít, véd és biztat. És ez nem könnyítés, de nehezítés, mert a példa: erkölcsi többlet, és ebből a tökéből nem szabad elősködni, kamatot élvezni, de – szaporítani, hozzátenni, mert utánunk is élnek és jönnek majd magyarok.*”⁵ Immár világosan áll előttünk az új képlet: az időszerűség jegyében kisajátító hagyományszemléletnek nincs igazán jövőtávlat, mert az eljövendő nemzedékek is szólnak majd Adyval: „*Kell még Tegnapról hív tanú...*”

JELÉN ÉS JÖVŐ

Fábry Osztapovója: Stósz. Az a félreeső kicsinyke állomás, ahol tiszta némaságába húzódhat vissza. Ismeretes, milyen rajongó szeretettel ragaszkodik többszörösen életadó szülőfalujához, amely egyebek közt megajándékozta őt az író legnagyobb adományával, a teremtő magánnyal. 1939 előtt, s majd 1948 után életszükséglet számára a visszahúzódas könyveci közé, hogy innét –

a szellem stószí örhelyéről – figyelje Európát és a magyar glóbuszt. Amikor szabadon írhat, beszélhet, Stósz az alkotó magány áldásának szimbóluma, ám a némaság évtizedében egyszerre a bezártság és kirekesztettség cellája lesz. Áldásból átok, a teremtő magányból kárhozatos elszigeteltség válik. Fábry mégsem adja meg magát a körülményeknek, meg akar szólalni, mintha kényszerű tétlenségében a maga számára is bizonyítaná: még él, még dolgozik. Nosztalgiaival gondol vissza azokra az időkre, amikor önként vállalt küldetéses szerepe megnyilatkozhatott, és írott művek formájában szétsugározhatott Stószról. Vitatták ugyan nézeteit, hol szelíden, hol gorombán – egy időben „Szlovenszko réme” a neve –, de lakatot nem ütöttek a szájára. Tiso fasiszta szlovák államában azonban hivatása csak titok és emlék lehet. Olykor, ha már tűrhetetlenül perzseli a láz föltámadó emléke, újra munkához lát, céduláit rendezgeti, de tolla csakhamar megbicsaklik, írógépe „nem vált sorokat és nem vált meg sorsokat... nem érdemes”. A lemondó hang, a legyintéssé torzuló rezignáció merőben szokatlan Fábrytól, életművéből egyenesen kirí ez a tehetlenségbe beletörődő gesztus. Tudnunk kell, ekkor életének mélypontján van. Az az ember, aki a 20-as évek legelején a legreménytelenebb helyzetben hazát vesztett magyarságával, Trianon-síratásával és elhatalmasodó tehetlenség-érzetével is tollat ragad, hogy dadogó fölindulással és öngerjesztette expresszív mámorral mozdítson valamit a kisebbségbe ájultan hullott magyarság sorsán – most legyint. Erejéből csak értelmetlen torz rángásokra futja; virágot szed az erdőn, elfulladva körtáncot jár a falu gyermekeivel, esténként egy pohár bor mellett könyököl a kocsmában, mert végzetesen tehetetlen. Gyötrelmeiben is talál azonban valami példázatot, fölfedezi magában a pompeji őrszem hűségét. Ha mást nem tehet, legalább a helyén marad, történjék bármi. A fasiszmus pusztító lávafolyama hömpölyög keresztül Európán, új és új területeket égetve föl – 1940-ben vagyunk, a német győzelmek idején – ő azonban mozdíthatatlan marad stószí örhelyén. Magára érti a pompeji őrálló egyedüli példázatát. Mintha csak azért történe a katasztrófa, hogy magatartását egy világ pusztulása hitelesítse. „...mindenki szaladt, és ami pusztult: görcsökben vonaglott, eltorzult, és aki megmenekült: ki tud róla? ...csak ő állt a helyén felváltatlanul, a lávaréteg csak őt konzerválhatta a makacs ellenállás mozdíthatatlan szobrává: mosollyal az ajkán.”⁶ A szennyes áradat éppen a példaadó hűséges emlékezetét tartja fönn: a kortanút és az írói példát. Magatartása jelenti az emberibb világ hitét és talán lehetőségét is, hiszen az ár elvonulta után be kell következnie a katartikus pillanatnak, a hagyomány föltámadásának, amely nélkül nincs jövő. 1940-ben csupán magányos dac lehet ez a példa, mely emlékeiből táplálkozik és az emlékből merít bizonyosságot tette értelméhez.

Vállalása tudatos, de helyzete végzetes, mert győzelme nem lehet, csak veregsége. Elveszett poszton áll tehát, de az elveszett poszt melletti kitartás a legmagasabb rendű küldetések egyike. Élete végén írott tanulmányában fogalmazza meg a végső következtetést: „Nincs elveszett poszt.”⁷ E szellemi testamentumként értelmezhető művében munkásságának nagy gondolatkörei – a tiszta értékek igénye, a szellemerkölcs parancsa, a korfelelősség elkötelezettsége, s az ezeket összetartó vox humana – magasabb rendben és egyetemes horizontba állítva ismétlődnek meg, s följük a kisebbségi létezés értelme boltozódik: a tisztesség megmaradás legemberibb hivatása. Az életműösszeg alapképletét mutató írásának gyökere tehát ide, az *Egy ember meg akar szólalni* (1940) című cikkéhez nyúlik vissza, amelyben végső soron már minden ben-

ne van, igaz, nem a summázás igényével, egyelőre a helyzetjelentés szándékával. Ez az embert és becsületet próbára tevő kor indítja Fábryt a humanizmus egyik legszebb magyar megnyilatkozásának írására. És a legcsattogóbb csizmaléptű diktatúra sem taposhatja el műve utolsó, egyetlen szavas mondatát: „*Bizzatok!*” A jövő perspektívája ekkoriban mindössze a bizalom lehet.

A reménységnek ez a haloványan pislákoló lángja fénylik föl erőteljesebben a *Palackposta* (1942) holnaphoz szóló üzenetében. A bizakodásnak csupán törékeny játékszere az üveg, mely vízbe ejtve talán azonnal alámerül, vagy szirthez csapódik, de úgy lehet, mégis partot ér valahol és megfejtik üzenetét. Fábry álmodott partja a jövő, s írásának értelme: tanultgátétel a humánról. Ő, aki programszerűen kortanú és írói példa akar lenni, mást a faszizmus sira-fomházában nem tehet, mint az örök figyelő tekintetét kijátszva „*lopva és szivdobogva rákarcol egy-két sort a börtönfalra*”. A börtönfal, mely bekeríti, nangját elnyeli, nem más, mint önnön múltja, műveiben megtestesült gondolatai. A letragikusabb mégis az, hogy mindazok, akikért megszülettek egykor e gondolatok, most nem akarnak tudni róla, elfelejtették, megtagadták. „*Magyar író ilyen elveszetten, ilyen magányosan és ennyire kétségbeesetten, ennyire a bizonytalanba ritkán szövegezett írást. Ki látott engem? Ady kérdése sírásba csukló dac volt. De az eredmény mindnyájunknak útmutató iránytűje lett: Ember az embertelenségben. A legnagyobb magyar írói eredmény.*”⁸ Kétségbeesése megint Adyhoz űzi, de a költő felelete segíti, hogy oldódjék torkában az elnémítottság fojtó görcse. A kortanú és az írói példa, aki nem mutathatja föl muszáj-herkulesi hűségét, a múltba néz és a jövőhöz föllebbez. Hangtalan föl-szólamlásával csodát akar tenni: föltámadásra ébreszteni, holnapot formálni. Mert, ha a palackposta üzenetét mégis sikerül átmenteni a „mai hóhér időkből” a jövő partjára, megtörténik a csoda. „*Holnap a humánus tanúira és tanulságaira lesz szükség: igazoló koronatanúkra. Ezért kell a palackposta: egy ember szót kér!*”⁹ Fábry szót kér, pedig tudja, mindhiába. Most már meg sem kísérli – akár álnéven is – elhelyezni valamelyik lapnál az írását. Ebben a jelenben csak a jövőhöz szólhat, példát mutatni csak a holnapnak érdemes. A *Palackposta* ebben az értelemben egyszerre leszámolás és bizakodás, szakítás a korrall és reménység az emberibb jövőben. Ám a koronatanú kálváriája még nem ér véget. . .

JÖVŐ

Csehszlovákiának a faszizmus rémuralma alóli fölszabadulása nem hozza el a magyar kisebbség nemzeti fölszabadulását. A képtelen vádak ürügyén koholt kollektív büntetés, a jogfosztás teóriája még négy esztendeig késlelteti, hogy emberhez méltó élet köszöntsön e mélyre szorított, megalázott, nyelvtétől és öntudatától megfosztani szándékozott népcsoportra. Amíg a szlovák államban ez a magarság éppen antifaszizmusa, legalábbis a náci mételytől való elzárkózása miatt nehezen tűrt kölönc az ország nyakán, most egyszerűen a faszizmus bűnében marasztaltatik el. Csehországba hurcolják kényszermunkára, vagy áttoloncolják a határon, nyoma se maradjon. És egy ember, egyetlenegy, aki kortanú és írói példa – s hirtelenjében mégis vádlott – újból szót kér. Segítségért kiált, tiltakozik, perel.

A *vádlott megszólal* (1946) a katasztrófa tényét lényegénél rögzíti: „*Magyar vagyok, tehát bűnös vagyok*”. Ez a mondat Fábry minden jövőhitének, álmanak irtóztató romhalmaza. Ő, aki mindenkor a humánus, az emberi jószág

és értelem győzelméért dolgozott, hol az emberirodalom „testvér” jelszavával, hol a valóságirodalom „proletár” kiáltásával, hol meg az antifasiszta összefogás szolgálatával, paradox módon a vádlottak padjára kerül. És a vádak vádja: nemzetisége. Tiso és Hlinka fasizmusa hét évre elnémitja, kétszer illavai börtönfogságra ítéli, de az üldöztetésben is megszállottan ragaszkodik szikrányi reménységéhez – akár egyetlen „Bízzatok!” igével jelölten –, hogy majd egyszer mégis elmondhatja a koronatanú hitelével a vox humana vallomását. 1945-ben mégis arra kell ébrednie, hogy azok forrasztják torkára a szót, akitet magával egycélú, egyakarató embereknek gondolt, s azoknak a végzetes téveszméknek az ürügyével, melyek ellen 1939 előtt együtt küzdöttek. *„Ez fel-ér egy gyilkossággal. Halott vagy: néma vagy. Magyar vagy.”*¹⁰ A koronatanú, aki arra várt, hogy őrálló példájával a jövőnek mutathat irányt, s ösztönözhet másokat a jóra, most félmillió társával együtt megbélyegzett, s ugyanolyan fölösleges, mint 1939-ben és 1940-ben Ady vagy Tolsztoj volt. Vallomását, ha nem mondhatja el a humánus ítélőszéke előtt, magában mormolná, de sikoltása mégis föltör: száz példányban sokszorosítottja írását, s elküldi a cseh és szlovák értelmiség címére. A lesújtó válasz: a néma visszhangtalanság.

Szlovákia magyarsága, melyet büszkén vállalt másultsága – főként az „új-arcú magyarok” nemzedékének munkájával – talán egyetlen történelmi pillanatra, a 20-as évek végén, Európa haladásának élvonalába állított, az emberiség, a megértés, a testvériség jelszavait kiáltotta. Meg is fizette az árát, előbb 1938-ban, Dél-Felvidék visszacsatolásakor, majd 1945-ben a kassai kormányprogram tézisei sújtották porig. Tagadhatatlan, ott éktelekedik a 30-as évek végi kisebbségi politika becsületén a *Jaross Andor* nevével jellemezhető folt. De melyik nép mondhatná el magáról – kérdi Fábry –, hogy makulátlanul megőrizte magát a fasizmus mételeyétől? S ami ennél lényegesebb, a náciizmus erőszakos terjeszkedése és konjunktúrája idején a szlovák államban maradt, kicsinyre zsugorodott magyarság – kollektíven – az antifasizmus hűségese maradt, s kívülállóként éber lelkiismerettel figyelte, mint tébolyul körülötte a világ. A magyar párt mindjárt 1939-ben kínos gonddal különíti el magát a korábbi jarossizmustól ugyanúgy, mint az egyidejű szlovák kleriko-fasizmustól. De nemcsak a politikai élet színpadán nem vegyül a náci ágálók közé, léleklében is immunis marad. Kulturális élete – amely néhány újság és antológia kiadására, énekkari mozgalomra szűkül – kiváltképp ékes bizonyossága eszmei függetlenségének. Sőt a csekélyke, de nem éppen veszélytelen lehetőségeket megragadva, hangot is ad szellemi-lelkiismereti ellenkezésének, folytonos különböző vágyásának.

Fábry tényeket soroló védőbeszéd-kiáltványa egyszersmind vádbeszéd, hiszen a béke annyi szenvedés után sem születik meg a dél-szlovákiai tájon. A háború makacs törvényei pusztítanak tovább: *„Magatartások bélyegeződnek, melyek elégtételt reméltek, hidak repültek a levegőbe, melyekről azt hittük, hogy minden veszélyen, merényleten túl vannak, és árkok mélyülnek, gyűlöletárkok, melyek betömésére készen állottunk.”*¹¹ A gyűlölet árkaival körbekerített kisebbség árván és kiszolgáltatottan emlékezik Győry Dezső 1939 karácsonyán megjelent *Emberi hang* című poémájának axiomatikus érvényű soraira:

*Gyűlölségre nevelt a sorsunk,
mi szeretetre önmagunk.*

Hiába az újsághasábokon kinyomtatott sorok, az emberiség fölszólalásai és tettei, a szellemi ellenállás és a hidépítő akarat, most mind nem számít. A fasizmus idején sem volt másra lehetősége a magyar kisebbségnek, mint a befelé néző, töprengő, ám makacs gondolkodásra, a humanizmus bensőséges éltetésére és olykor-olykor markáns kinyilatkoztatására. Ez a magába mélyedő tündés óvta meg, hogy kifelé gyűlöletakciókat robbantson, vagy akár sodródjék az árral. És amikor mégis elvonul a pusztító ár, megtörténik a lehetetlen: a vádlottak padjára nyomják, itéletet mondanak fölötte és nem sejtett vétkéért bünhődik. „*A magyar fasiszta bűnök bűnbakja: a szlovenszkoói magyarság. Bűnbak tiszta erényekkel. Van-e példa erre a történelemben?*”¹²

A történetekre Fábry – érthető fölháborodásában, a mérlegelő körültekintéshez szükséges lehetőségek hiányában – nem talál más magyarázatot, mint, hogy ami 1945 után történik velük, az a fasizmus reinkarnációja. Hiszen – érvel – egyetlen politikai irányzat van, amely csakis önnön faját látva és fölnagyítva, nem ismer nemzetiségi kérdést; egyetlen világnézet és lelkeség létezik, amely kíméletlenül bánik a más nyelvűekkel, más hitűekkel és más gondolkodásúakkal: a fasizmus. Ezért kiált figyelmeztetően: „*Jaj a győzőknek!*” A győzelmek erkölcsi értéke legbiztosabban a győztesek magatartásán mérhető: miként bánnak a vesztesekkel. És Beneš kormánya elégtelenre bukik a vizsgán, s így legnagyobb vereségét épp az antifasizmusra, a humanizmusra méri.

Fábrynak még ebben az elképzeltetlenül nyomasztó helyzetben is van anynyi hite, lelki ereje, hogy kisebbségi logikával – mely a helyzeti hátrányt képes előnyös adottsággá gerjeszteni – a vádlottat bírává avassa. S ebben az eszmélésben minden, ami szemben áll a fasizmussal, a humanizmus közös nevezőjére kerül: kereszténység és marxizmus, liberalizmus és pacifizmus, kulturtudat és erkölcsi felelősségérzet. Így hát a körülmények okán anakronisztikusan följúlt népfronti egységben a magyarság pere a humanizmus perévé lényegül. Fábry hatalmas ívű esszéje a vox humana invokációjába torkollik: „*Elkárhozottan és üdvözülten, megszállottan és megverten mi voltunk és vagyunk a vox humana népe: áldozói és áldozatai, kikiáltói és elnémitottjai, bűségesei és elmarasztaltjai, végleges és végzetes predesztináltjai és elkötelezettjei. Ki tud rólunk? Ki látott minket?*”¹³ Ady számonkérése a kisebbség vádjá lesz, egy hit vallomása, mely igazolást keres, föloldozást kér, de választ is ad: Ember az embertelenségben. Fábry újra csak a jövőhöz föllebez.

Még két gyötrelmes esztendőnek kell elmúlnia, hogy 1948 februárjában – a munkásosztály hatalomátvételével – megtörjön a jég, s beálljon a tisztító olvadás. Az áhított jövő, a palackposta remélt partja annyi késedelem és halasztás után mégiscsak Fábry Zoltán hűségét igazolja, és ezután betetőződő munkásságával együtt így lehet ma az egyetemes magyar szellemi életben valóban kortanú és írói példa.

JEGYZETEK

1. Ezt teszi a munkásságát összegező eddig megjelent két monográfia is: Kovács Győző: Fábry Zoltán. Budapest, 1971. Magvető; Csanda Sándor: Fábry Zoltán. Bratislava, 1980. Madách K.; sőt az életmű-kiadás tárgyalt korszakot felölelő kötete is csonka: Fábry Zoltán összegyűjtött írásai. 5. kötet (FZÖI. 5.) Bratislava, 1985. Madách K.
2. A halottak élén III. Az utolsó staféta. FZÖI. 5. 195. l.
3. A halottak élén V. Es mégsem, mégsem, mégsem. FZÖI. 5. 206. l.
4. Ima Tolsztojért — 1940-ben. FZÖI. 5. 211. l.
5. Elő hagyomány. FZÖI. 5. 222. l.
6. Egy ember meg akart szólalni. FZÖI. 5. 216. l.
7. Nincs elveszett poszt. Utószó a hűségéről. In: Vigyázó szemmel. Bratislava, 1971. Madách K. 326—337. l.
8. Palackposta. FZÖI. 5. 227. l.
9. Uo. 228. l.
10. Mivel az életműsorozat kihagyta Fábry e nagy fontosságú művét, az idézetek helye: Stószki délelőttök. Bratislava, 1968. Madách K., 373. l.
11. Uo. 406. l.
12. Uo. 417. l.
13. Uo. 430. l.

Újromantika avagy a kis nemzeti történetírás dilemmája

Megjegyzések Matúš Kučera Szlovákia a középkor idején című könyve kapcsán

A pozsonyi ifjúsági könyvkiadó gondozásában 1985 végén tízezer példányban jelent meg Matúš Kučerának, a pozsonyi Komenský egyetem tanárának, a történettudományok doktorának látványos kiállítású, népszerűsítő munkája. A szerző számára nem idegen ez a műfaj, hiszen évek óta közlött történeti tárgyú meséket a szlovák kisdobosok lapjában és már 1981-ben (Kučera: 1981), illetve 1986-ban is megjelentetett egy-egy hasonló jellegű könyvet (Kučera: 1986).

A mediavisztikai szakirodalomban mindenekelőtt *Szlovákia Nagymorávia bukása után* című monográfiájával (Kučera: 1974.) vált ismertté. A magyar középkorkutatók számára is rendkívül tanulságos lehet az a polémia, amely a monográfia megjelentése után Peter Ratkoš és Kučera közt a központi szlovák történeti szakfolyóiratban, a *Historický časopis*ban zajlott le (Ratkoš: 1976, Kučera: 1977). A szlovák történetírás idősebb és a továbblépést sürgető, lendületes középső generációjának vitája egy árnyaltabb, a szlovák nemzeti történelem horizontján túl is tájékozódó felfogás kialakulását sejtette. Kučera 1977-es reflexiói közül néhányat itt is meg kell említenünk, hiszen ismeretük nélkül aligha lenne érthető megjegyzéseink címe, célja. Nagymorávia államiságának kérdésében tíz évvel ezelőtt Kučera indokoltnak tartotta a fokozott óvatosságot, mert mint mondotta „*lényegében nincs közvetlen bizonyíték az államra jellemző gazdasági, még kevésbé osztály-társadalmi tényezőkről.*” Ratkošsal lényegében egyetértve már ekkor is arra az álláspontra helyezkedett, hogy Nagymorávia keleti részének székhelye, Nyitra a morva államalakulat széthullása után is megőrizte igazgatási funkcióját, de a XI–XII. századi magyarországi részfejedelemséggel, a nyitrai dukátussal való folytonosság kérdésében *Kristó Gyula* kutatásaira utalva (Kristó: 1974) tartózkodott a kontinuitás tézisének hangoztatásától. Egyébként Ratkoš is akképp említette fel az Árpád-kori Nyitra ügyét, hogy azt „*a szlovák romantikusok szlovák részhercegségként jelölték meg.*” (Ratkoš 1976, 573. 1.) A sokat vitatott Pázmány-nemzetséggel kapcsolatban Kučera elutasította azt a Ratkoš-feltételezést, hogy Nagymorávia-korabeli nagyúri családról vagy éppen szlovák nemesi familiáról lenne szó és azt egy negyven éve megjelent munka „*romantikus elképzelését*” visszhangzó vélekedésnek tartotta.

Végül idézzünk a honfoglalás utáni Kárpát-medencei viszonyokra vonatkozó 1977-es Kučera-megállapítások közül kettőt. Igen fontos a programszerű ellenérv Ratkošnak azon vádja ellen, hogy a kérdéseket össz-

magyarországi szempontból vizsgálja: „mélyen meg vagyok győződve arról, hogy a szlovákiai középkori társadalmi struktúrákat, ezek gazdasági viszonyait akárcsak a változásokhoz vezető okokat csak úgy érthetjük meg mélyebben, ha vizsgálódásunk és kutatásunk nem csupán »összmagyarországi«, hanem szükségszerűen legalábbis közép-európai horizonton mozog.” (Kučera 1977, 98—99. l.) Az ilyen, mazsolázva szemezgető, ismertetés veszélyeit is vállalva még egy tételre szeretnénk felhívni a türelmes olvasó figyelmét. Matúš Kučera, aki említett tudományos monográfiájának bevezetőjében teljes határozottsággal legszögezte azt a tényt, hogy az etnikai-nemzetiségi motívum a X—XII. századi fejlődésben nem volt meghatározó tényező, 1977-ben a kora feudális társadalom és az etnikai, illetve a hatalmi-politikai viszonyok összefüggésének tisztázását sürgetve így írt: „Ha ezt sikerül tisztáznunk, talán másképp kezdünk majd nézni a magyar—szlovák szimbiózisra is és végre felhagyunk azzal az örökös figyelmeztetéssel, hogy a magyarok valamit átvettek a szlávoktól vagy a szlovákoktól (valószínűleg ugyanúgy, mint a mi őseink tették, miután a Duna völgyébe érkeztek, és közvetítők révén, átvették az antik társadalom civilizációs stafétáját). És arra is rájövünk, hogy csupán azok tudnak valamit átvenni, akik arra képesek, akiket arra a történelmi sors rákényszerít.” (Kučera: 1977, 100. l.) Ez a többféleképpen is értelmezhető tétel elsősorban a konstruktív magyar—szlovák véleménycsere lehetőségét erősítette meg. Ennek ellenére a nyolcvanas évek első felében a magyar és a szlovák történetírás álláspontja között mintha egyre nagyobb lenne a távolság. Nagymorávia történeti problémáinak, a szlovák feudális nemzetiség kialakulásának, illetve a magyar államalapítás szláv előzményeinek eltérő megítélése, Györffy Györgynek a morva—szlovén és szlovák települési folytonosságot is megkérdőjelező különvéleménye jelzik a leglényegesebb véleménykülönbségek süllypontjait.¹ Az eltávolodáshoz ugyancsak nagymértékben hozzájárult Kučera 1981-ben megjelent könyve is. A *Pater patriae* című könyv egyik-másik bizarr argumentumát (például, hogy a „kun, palóc, székely hordákkal” kiépített nyugati gyepük fő célja a kialakulófélben lévő morva és szlovák testvérnemzetek szétválasztása lett volna, vagy hogy Szlovákia viszonylag hosszú időn keresztül a politikai mérleg nyelvének szerepét játszotta a cseh, lengyel és magyar állam kapcsolatainak mérlegén, továbbá, hogy a felvirágzó magyar állam gazdasági alapját a szláv világ jelentette stb.) Kristó Gyula — a szlovák történeti koncepció szélesebb ideológiai összefüggéseire is utalva — visszaautasította: „A szlovák történetírásnak egyfelől a történetiség síkján kell bizonyítania saját etnikuma autochton jellegét a középkorban, ami a morva kor után abban a beállításban nyer hangot, hogy Szlovákia — már a kifejezés is egy modern fogalom történeti visszavetítése! — középkori történeti fejlődése a morva tradíciókon (pl. a morva alapon létesült vármegyeszervezeten, vagy a szolgáló népi rendszereken), illetve helyi társadalmi feltételeken alapult... A szlovák történetírás tendenciája világos. Mindenáron igazolni egyfelől a cseh—szlovák történeti kapcsolatot mint a XX. században megteremtett csehszlovák államiság képzelt történeti bázisát, biztosítani másfelől a szlovákság történeti folytonosságát és önálló állami létét a magyarokat megelőző időkben, végezetül pedig messze a valós mértéken felül kiemelni azt a hatást, amely a nyugati szlávok részéről a magyarokat érte.” (Kristó, 1985, 61—63. l.)

Kučera tavalyelőtt megjelent könyvét a fentiek alapján érthetően nagy várakozás előzte meg. Erre utal az a tény is, hogy hetek alatt elfogyott a szlovákiai könyvesboltokból. A kötet elé az azóta elhunyt *Rudo Moric* szlovák író írt előszót, s abban *Vladimir Mináč*nak még 1970-ben kifejtett tézisét elevenítette fel. Eszerint a szlovákoknak nincs történelmük, ha a történelem a királyok, a csaták és gyilkosságok nagy történelme, de a legdicsőbbek közé tartozik, ha a történelmet a mindennapi szorgos építőmunka históriája jelenti.² Ezt a tételt hivatott szemléltetni(!) a borító megoldása. A címlapon egy XII—XIII. századi nyugat-európai kódex templom-, ill. városépítő szorgoskodást megörökítő jelenete a szlovák történelem, az „ezeréves méh” szimbóluma. Ezzel szemben a hát-lapon a Képes Krónika Koppány lefejezését ábrázoló képe próbálja érzékeltetni a spekulatív koncepcióban a magyarokra kiosztott véres, nagy történelmet.

Bár a külsőségek a korábbi szemlélet folytonosságát jelzik, a pozsonyi *Nové slovo* című művelődéspolitikai hetilap *A megismerés kalandjai* című ismertetése a szlovák történelem új koncepcióját üdvözölte a munkában: „*Ismét felfedezte számunkra (ti. Kučera — Sz. L. megjegy.) Szlovákia elátkozott területét, amely az iskolai történelemoktatásban úgy nézett ki, mintha olyan vidékről volna szó, hol semmi sem történt, mint-ha bizony csak oroszok száguldoztak volna erre mifelénk.*”³

Lássuk tehát a könyv gondolatmenetét, legalábbis annak legfőbb szempontjait. A szlávok V—VI. századra helyezett közép-európai betelepedése után az első nyugati szláv államalakulat — Kučera koncepcióteremtő aktivitásának Csehszlovákiában is sok vitát kiváltó, de kétségtelenül igen atraktív eleme ez! — a mai Délnyugat-Szlovákia, Dél-Morvaország és Északkelet-Ausztria területére lokalizált VII. századi Szamo-féle birodalom. Megragadó játékossággal a birodalom központjaként emlegetett Wogastisburgot Brezlauspurch-Pressburggal vagyis a vendégeknek kétségtelenül mindig szállást kínáló (gast-gost-vendég) Pozsonnyal azonosítja. Ennél is lényegesebb, hogy ekképpen a Szamo-féle alakulat Nagymorávia előzményeként jelenthet meg, ami pedig feleslegessé teszi a nagymorva államiség minősítése kapcsán korábban fontosnak tartott óvatosságát, sőt mi több, az immár közel három évszázadnyi (623—904), jó-részt mai szlovákiai területre helyezett állami élet a szlovák nemzetiség korai kifejlődése szempontjából is perdöntő érvvé válik a könyv érvrendszerében. Nagymorávia Nyitra központú keleti része is így válhat igazán az államiség folytonosságának letéteményesévé, de immár nem-csupán visszafelé, hanem a X—XII. századi magyar államalapítás vonatkozásában is. A XIV. század elején Csák Máténak — „Szlovákia és a szlovákok koronázatlan királyának” — hatalmas birtokai, a cseh husziták „kedvderítő” észak-magyarországi hadjáratainak városi epizódjai, Iskra felsővidéki katonai hatalmának külsőségei, mind-mind azért kerülnek előtérbe, hogy a szlovák feudális nemzetiség fokozatos kialakulásának helyszínéül szolgáló, de szlovák részről is csupán a XIX. században pontosított és egészen 1918-ig csupán etnikai értelmű Slovensko—Szlovákia egyfajta különállását demontsrálni lehessen.⁴

Kučera a képzett szlovák mediavisták közé tartozik: irodalmi tájékozottságával (bár éppen magyar apparátusa meglehetően szűkös és régi), az írásos és régészeti források együttes és fölöttébb leleményes interpretációja révén egyaránt figyelemre méltó jelensége a szlovák his-

toriográfiának. Hogy a *Pater patriae* és *Szlovákia a középkor idején* című könyveiben hogyan kerül szembe saját tudományos igényű korábbi munkáival, kutatásai szempontjaival, és hogy ezek az új koncepciót tükröző elemek, elemzések, konstrukciók miként térítik ki őt is egy — válasszunk szelíd nevet — „újromantikus” történet szemlélet felé, arra a könyv honfoglalás korára vonatkozó megállapításainak és egy látványos epizódjának részletesebb bemutatásával szeretnénk rámutatni. Kučera az etelközi szállásterületeket ért besenyő támadás hatását túlértékelve meggyötört, nincstelen menekülőknek láttatja a Kárpát-medencébe érkezőket, akik azonban furcsamód mégis sorra bevették a nagymorva központokat. Kučera feltételezése szerint azonban egyik-másik nagymorva főúr látván a dolgok számukra kedvezőtlen alakulását, szövetségre lépett a honfoglalókkal. Ez a korrekció hivatott igazolni azt a Kučera-tételt, hogy a Nagymorviakat megszálló magyarok kevesebbet pusztítottak el annál, mint amennyit a morva államtól, társadalomtól, saját céljaikra átvettek. A korabeli magyarság nomád pásztornép volt, és ennek csak tehetősebb kisebbik részét tudták ellátni — Kučera szerint — a szlovák földművesfalvak. A szegényebbje csakis a portyákban reménykedhetett. Az augsburgi csata után azonban a magyarok is a föld megművelésére kényszerültek: ez a fajta munka, amelyhez nem voltak hozzászokva, kész szenvedés volt számukra, ezért is nevezték el (a szláv muka-kín szóval) „munkának.” (108 l.) Kučera felsorolja néhány szláv származású szavunkat, majd megállapítja, hogy nem a szavakról van szó. Hogy mennyire nem, azt *Illyés Gyula* idevágó frappáns érvelése is bizonyította, miszerint a testi szerelem egyik-másik kellemetes tartozékának köznyelvi magyar megfelelője ugyancsak szláv jövevényszó, mégsem igen lehet arra gyanakodni, hogy a magyarok e téren is szláv betanításra szorultak volna.

A honfoglalás és a magyar állam kialakulásának kétségbevonhatatlan ténye Kučera leírását is a boldog végkifejlet felé sodorja: „*Fontos, hogy szlovák őseink segítettek a magyaroknak abban, hogy a korabeli Európa mezőgazdasági nemzetei közé lépjenek. És mert életképes nemzet volt a magyar, hamarosan elsajátították az új életformát. Új és állandó házájukat is meglelték, amelyben a szlovákokkal, később a horvátokkal, szerbekkel és az erdélyi románokkal együtt közel ezer évig éltek együtt. Az új államban — a történeti Magyarországon — inkább voltunk alárendeltek, semmint urak, de nem veszünk el és túléltük azt.*” (108. l.)

Az alig fél tucat korabeli forrás és az egymásnak gyakran ellentmondó későbbi tudósítások vagy a hasonló problémákat felvető régészeti leletanyag nyomán persze, igen változatos lehet az a kép, amely a magyar honfoglalás rekonstrukciós kísérletei alapján kikerekedik. Mindenesetre a — Kučera által — pusztán a szláv—szlovák hatások befogadásra, átvételre kárhóztatott magyarság képe csak megerősíti *Kristó Gyula* fentebb idézett diagnózisát. A 997. évi Koppány-lázadás és annak leveretése kétségkívül meghatározó eseménye a Géza és István által elkezdett államszervezésnek. Nem véletlen hát, hogy igen kiterjedt irodalma van. S, amint a Képes Krónika Koppány-jelenetének címlapos kiemelése, illetve a kép egész oldalas reprodukciója a főszövegben jelzi, Kučera koncepciójában is fontos szerepet játszik ez az epizód. Nézzük, mit ír a lázadás leverésének előzményeivel kapcsolatban legbőbeszédűbb Képes Krónika: „Szent István király azonban összehívta főembereit és Szent

Márton hitvalló közbenjárása által kérte az isteni irgalmasság segítségét. Majd összegyűjtötte seregét, az ellenség elébe indult. A Garam folyó mellett öveztek fel először karddal; itt testi épségének őrizetére két főembert (principes) rendelt, Hontot és Pázmányt (Hunt et Poznan). Az egész sereg fejedelmévé és vezérévé pedig német származású vendéget Vencellint (Vencilius) tette.”³⁶

Az esemény — minden bizonnyal a Garam említéséből adódó területiális megmondolásoknál fogva — régóta foglalkoztatja a szlovák történészeket. *František Hrušovský* Szlovák történelme, amelyet az 1939—1945 közt létezett ún. önálló szlovák állam hivatalos történeti összefoglalásának tekintettek, így értelmezte az eseménysort: „Hunt és Poznan szlovák főurak katonai segítséget nyújtottak a királynak a pogány lázadókkal szemben és segítettek bebiztosítani a történeti magyar állam és a Duna-völgyi kereszténység egységét. Szent István tudta, hogy a történeti magyar állam területén különféle nemzetek élnek és azt akarta, hogy mindezek a nemzetek saját hazájuknak tekintsék Magyarországot. Ezért úgy rendelkezett és arra intette fiát és örökösét Imrét, hogy — mikor király lesz — legyen igazságos királyságának minden nemzetével.” (Hrušovský: 1939, 65—66. l.)

Nézzük most, hogyan interpretálta a meglehetősen egybehangzó krónikásforrásokat Kučera Koppány és István harcára vonatkozóan: „Koppány a gazdag ispán, aki István dunántúli várában (a mai Magyarországon élt) összegyűjtötte az összes elégedetlent és nagy hadsereget állított ki. Ezzel azután Esztergom ellen indult, hogy a fiatal uralkodót megölje és hatalmába kerítse annak trónját. Istvánnak csak szerencséivel sikerült átúsznia a Dunán. Azután a Garam partján észak felé vándorolt, míg nem elérkezett Bény községbe, ahol letelepedett. Azon nyomban segítség után nézett Koppány ellen. És akkor két szlovák főúr érkezett hozzá, ki-ki a maga seregével együtt. Nagyon érdekes volt a nevük: az egyiké Poznan volt (ebből a névből keletkezett Bratislavának egyik neve — Pozsony), a másiké Hunt (ezért hívjuk mindmáig Szlovákia déli vidékeinek nagy részét Hontnak). Megnyugtatták Istvánt, és segítséget ígértek neki. Másnan reggel, a Garam partján egy zöld réten nagy ünnepélyre került sor. István lovagi páncélba öltözve jelent meg, ugyanígy Hunt és Poznan is seregük élén. István térdet hajtott seregük előtt, mire a nemesek kardot adtak kezébe. Azután háromszor megérintették a karddal István vállát és kölcsönös ünnepélyes esküvel megfogadták, nem hagyják el egymást, amíg a hűtlen Koppányt nem győzik le. (. . .) A szlovák nagyurakat és a szlovák városokat István gazdagon megmentalmazta, amiért megmentették államukat. Sőt mi több, halála előtt, amikor fiához, Imréhez Intelmeit írta, ismét eszébe jutott, hogy királyságát miként mentették meg, nem a magyarok, hanem éppen a szlovákok. Ezért figyelmeztette fiát: »Jegyezd meg fiam, ha királyságunkban csak egy nyelven beszélnének, gyöngye és esendő lenne az ország.« Vagyis, hogy ne feledkezzék meg a szlovákokról és a többi szlávokról.” (Kučera: 1986, 110—111. l.)

Ezzel kapcsolatban megjegyzéseink pontokba szedve a következők:

1. Hunt és Poznan etimológiájában a szakirodalom nagyobb része a német eredet mellett foglal állást, és ezt egy forráshely is igazolni látszik, ami a szláv eredet feltételezését nem zárja ki egyértelműen. Tény, hogy a Hont és Pázmány nemzetség szlovák nagyúri minősítését alig tíz éve

maga Kučera is romantikus elképzelésnek tartotta. Pázmány és Pozsony nevének azonosítását az 1002. évi pannonhalmi alapító oklevél zárja ki, minthogy abban mindkét alak előfordul, Poznan mint a Koppányt verő sereg egyik vezére, Pozsony pedig mint vámszedő hely.

2. A Garam folyó krónikabeli említésével kapcsolatban a magyar történeti irodalomban általános az a vélemény, hogy a krónikairó a székhelyül szolgáló Esztergom régi nevét (Gran) és az Esztergom alatt a Dunába ömlő Garam folyó nevét összekeverte. Hogy István Koppány elől a Duna bal partjára átmenekülni kényszerült volna, s hogy ott Bény községben gyűjtötte össze seregét, merő konstrukció, amit a bényi sáncok léte, még kevésbé a Hontpázmány nemzetségbeli, de jóval később született Bény személye nem igazolhat.

3. A karddal való felövezés motívumának értelmezésében meglehetősen nagyok az eltérések. Vannak akik egyszerűen csak az első csatába indulás képes értelmű megjelölését látják a kifejezésben, mások a Koppány által támasztott trónigényekkel szemben István fejedelmi elsőbbségének demonstrációját vélik kiolvasni belőle. A hűségfogadalom és karddal való felavatás Kučera által leírt módozata ugyan meghatóan teatrális és leleményes motívuma lehetne a középkori magyar államalapítás szlovien (Kučeránál szlovák) előzményeinek, alapjainak és a honfoglalás utáni magyar vezető rétegek tanulékonyásra és befogadásra korlátozott államszervezői aktivitásának. Csakhogy ez a Budai Krónikában némi támpontra is találó feltételezés⁷ a fentiekén kívül egy további ok miatt is teljességgel valószínűtlennek tekinthető. Az egyház aktív részvétele, azaz a felövezés egyházi celebrálása nélkül az ilyen aktus 997-ben már elképzelhetetlen volt, amire a Szent Mártonhoz intézett fohász említése is félreérthetetlenül utal. Ez a körülmény ugyancsak a felövezés esztergomi helyszíné mellett szól. (Györffy: 1977, 116—117. 1.)

4. A Koppány ellen vívott győztes csatában szerzett szlovák érdemek igazolásaként Kučera az *Intelmek* sokszor — igaz, legtöbbször hamis kontextusban vagy éppen szövegösszefüggéséből kiragadva — idézett mondatát hozza fel az egynyelvű ország gyengeségéről. Csakhogy — és ezt Kučera természetesen pontosan tudja — az *Intelmek* szövegében forgó része egyértelműen az országba behívott, külföldi vendégekre (hospes) vonatkozik, nem pedig az ország szláv etnikumaira. Igen valószínű, hogy István hadseregében is elsősorban a külföldi, német elem jelentette a fejedelmi sereg fő ütőerejét, nem pedig a Kučera által kitalált — egyenes idézetben közölt! — délnyugat-szlovákiai általános mozgósítási parancs nyomán magát Bényben elsáncoló szlovák hadsereg.

5. Úgy látjuk, hogy még a — Képes Krónika mellett Kučera által több más vonatkozásban is forrásként használt — Hrušovský-féle 1939-es összefoglalás is higgadtabb volt egy romantikus elképzelés feltételezett következményeinek felrajzolásában, mint a mai szlovák történetírás jeles képviselője. Pedig még pár évvel korábban megjelent munkáiban is tudni vélte, hogy a IX—XI. századi viszonyok közt az etnikai motívumok semmiképpen sem jelenthették a történések mozgatóerejét, hogy „a magyar állam keletkezésénél tehát nem álltak az egyik oldalon a magyarok, a másikon a Duna völgyének többi nemzetei, hanem a középkori Magyarország összes nemzetei, de főként azok, amelyek képesek voltak egy ilyen állam létrehozásához szükséges gazdasági bázist megteremteni.” (Kučera: 1974, 59. 1.) Mert hiszen valóban arról van szó, amit Kučera

1977-es vitairata is jelzett, hogy a térség hatalmi-politikai viszonyait a nyugati és bizánci érdekszféra átfedései mellett elsősorban frank, avar, morva, bolgár, magyar stb., alattvalói kötelek, illetve az államszervezés eredményeképpen egyfajta állami kötelek határozták meg. Az etnikai, nyelvi motívumok csupán a törzsi maradványok háttérbe szorulása, felszámolása után, az alattvalói-állami kötelek keretei között bontakozhattak ki mint csoportszervező erők. De a kibontakozást hamarosan elakasztotta, illetve visszaszorította egy harmadik típusú érdekszerveződés, a kiváltságos nemesi rend közösségének, közösségtudatának, a rendi nemzetnek a kialakulása. Szücs Jenőnek, a nemzet valóságos historikumára vonatkozó, több nyelvre lefordított munkái — ahonnan a fenti hármas tagolás is származik — hiányoznak Kučera és általában a szlovák történetírás újromantikus produkcióinak jegyzetapparátusából. (Szücs: 1974, 251. l.) Pedig igen tanulságos konklúziók adódhatnának például a Mináč-féle spekulatív történeti koncepció és a részben ennek ellenhatásaként is jelentkező „újromantikus” szlovák próbálkozások végleteinek olyan elméleti kritikájából, mint amelyet Szücs Jenő — jórészt a magyar történetírás hasonló jellegű tüneteit elemezve — már elvégzett.

Mert szögezzük le: nemcsak a szlovák, román történetírást kísérti meg a harmonikus és diadalmas nemzeti történelem iránti vágyakozás; hasonló tendenciák fel-felbukkannak a magyar és a többi kelet-európai kismemzeti historiográfiákban is. Mindezekből talán mégsem azt a következtetést kellene levonni, amire Györffy György jutott, aki szerint kilátástalan dolog ma tudományos vitát folytatni ezekben az ügyekben, „hiszen szomszédaink historikusai nemzeti misszió teljesítésére törekednek s történetírásuk eredményeként már eddig is olyan elvárás keletkezett, amellyel tárgyilagos történész ma nem mer szembeszállni, mert nemzetellenesnek nevezik”. (Györffy: 1982, 302. l.) Mint ahogy az sem tűnik szerencsés konklúziónak, amit Kučera legújabb könyvének előszavában Jan Dekan akadémikus fejtett ki, utalva arra, hogy a források eltérő interpretálása nyomán nemzedéki eltérések jelentkeznek, hogy ő maga sem tud mindenben egyetérteni Kučerával, de végső soron a belső társadalmi igények és elvárások teljesítésére, illetve a külső kihívások leszerelésére hivatkozva helyesli Kučera új merész vállalkozásait: „A bevezető szerzőjét a történettudomány fejlődése meggyőzte arról, hogy az, amit ifjúsága idején mítosznak vagy legendának tartottak, mindaz a mai régészeti, de matematikai-fizikai ismeretek fényében is egyre inkább ténylegesen bebizonyított történelmi valósággá válik. Haladás? A tudomány győzelme? Feltétlenül az! Csak éppen a mítoszok és mondák eróziója egy darab költészettel tesz bennünket szegényebb.” (Kučera: 1986. 3—4. l.)

A tudományok, így a történettudomány fejlődését valóban sokszor az új hipotézisek viszik előbbre. Persze csak akkor, ha az adott tudományág módszereinek, fogalmainak korrekt alkalmazásával, a hipotézisek valóságtartalmát minden kétséget kizáróan bizonyítani lehet. Kétségtelen tény, hogy Györffy György fentebb idézett megállapítása a kelet-európai kismemzeti történetírás újra meg újra felmerülő valós dilemmáját fogalmazta meg. Engedhet-e bármely tudományág a maga szakmai tárgyilagosságából, kötelező kritikai szemléletéből pusztán azért, mert tudományon kívüli szempontok miatt látványos és gyors ered-

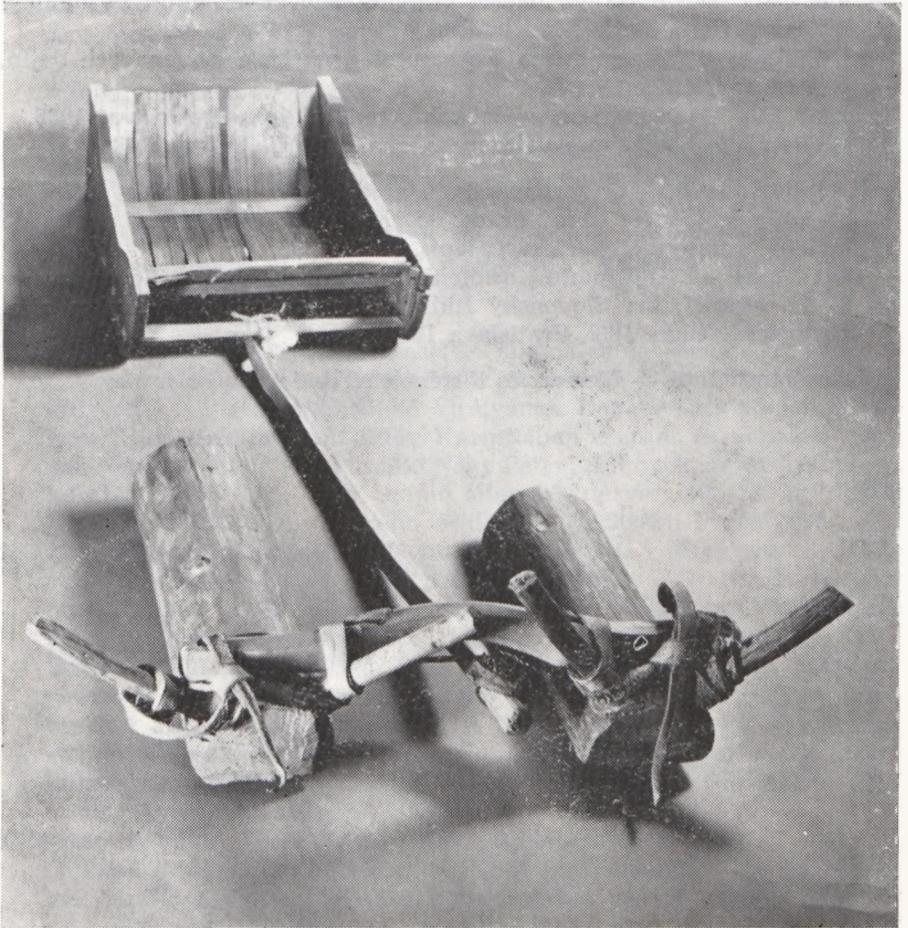
ményekre van szükség? Használ vagy árt saját nemzete érdekeinek az, aki hipotéziseit kellőképpen nem felülvizsgálva hajlik a társadalmi igényként prezentált külső kívánalmak teljesítésére? Lehet-e egyetlen nemzet szempontjai alapján újraértékelni egy soknemzetiségű ország történelmét (akárcsak olyan érveléssel is, hogy ez csupán egy másik nemzet hasonló — hitünk szerint már rég meghaladott — törekvéseire adott egyfajta válasz)? Anélkül, hogy ezeket a kérdéseket jó előre ne tisztáznák, a történelemszemlélet nemzeti látószöge vésszen beszűkülhet s előfordulhat, hogy a szűk optika már csupán ábrándképek, vágyálmok („mitoszok vagy legendák”) befogadására válik alkalmassá. Ezt a csapdát elkerülni, ezt a dilemmát feloldani csakis a tudományos kritika, a tudományos erkölcs alapkategóriáit tiszteletben tartva lehet. Ámde éppen ezért, és mert nemzeteink múltja — akár tetszik, akár nem — olyanmilyra közös, hogy annak bármiféle utólagos felosztása egyúttal annak megcsonkítását és meghamisítását eredményezné, úgy érezzük, ma sem szabad lemondani a tudományos vita lehetőségéről.

JEGYZETEK

1. Ján Dekan: *Moravia Magna* című könyvéről (magyarul 1980-ban jelent meg) Györffy György készített ismertetést. Ebben egyebek közt ezt írta: „A szlovák nép azonban a dunai szlovének eltűnése után mintegy félezer évvel jelenik meg a szomszédos hegyvidék völgyeiben...” Györffy állítását szlovák részről egyebek közt Richard Marsina cáfolta: *A mai Szlovákia területének betelepüléséről a XI. századtól a XIII. század közepéig*, Történelmi Szemle 1984. 3. sz.
2. Vladimír Mináč a „kis” és „nagy” történelmi elválasztásán alapuló nagyhatású tételét az 1970-ben megjelent *A parázs élesztése* című esszéiben fejtette ki. Magyarul megjelent: Vladimír Mináč: *Összefüggések*, Bratislava, 1980. 121—132. l.
3. *Nové slovo* 1985. 46. sz.
4. A 623—658 közt fennállt Szamo-féle államalakulat helyét egyedül a IX. század második felében készült salzburgi *Conversio* lokalizálja imígyen: „... a frankok dicső királyának Dagobertnek idejében valami Szamónak nevezett szláv Karintiában maradt és annak a népnek vezére lett.” Vö. Püspöki Nagy Péter: *A tények erejével* című vitairatát, New York 1985, Szamo államára nézve: 19—23. l. Zdeněk Klanica: *Počátky slovanského osídlení, našichzemí Praha* 1986.
5. Az etnikai értelmezésű „Sclauonia” „Sclavinia” kifejezések XVI. századi előfordulásáról vö. Székely György: *Gesellschaft und Sprachgebiet in der Städten Ungarns am Ende des Mittelalters*, in: *Annales Universitatis...* Eötvös, Sectio linguistica, V. Budapest 1974, 191—193. l. Székely cikkét Ján Stanislav a központi pozsonyi napilapban üdvözölte, de azonmód hozzátette: „A történelmi anyag világosan beszél. A Sclauonia, Sclavinia, slavonicus stb. kifejezések rendkívül régiek. A történelmi Magyarország kialakulása előtti időkhöz nyúlnak vissza.” J. Stanislav: *Slovensko, Slavonia, Slovina, Pravda* 1976. 05. 25.
6. *Képes Krónika*, Geréb László ford., Budapest 1964, 98. l.
7. „Ezekben a napokban költözött be Hont és Pázmány is, és Szent István királyt a Garam folyónál német szokás szerint karddal övezték fel.” *Chronica Hungarorum*, Horváth János ford. Budapest 1973. 27. l.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ján Dekan: 1980 — Moravia Magna (A Nagymorva Birodalom kora és művészete) Bratislava 1980.
- František Hrušovský: 1939 — Slovenské dejiny, 2. kiad. Bratislava 1939.
- Györffy György: 1977 — István király és műve, Budapest 1977.
Uő: 1982 — Néppé válás Európában és az északi Kárpátokban, A csehszlovák—magyar vegyes bizottság 1981. szeptemberi veszprémi ülésén elhangzott előadás szövege, Kortárs, 1982. 2. sz.
- Kristó Gyula: 1974 — A XI. századi hercegség története Magyarországon Budapest, 1974.
- U. ő. 1985 — Az augsburgi csata, Budapest, 1985.
- Kučera: 1974 — Slovensko po páde Veľkej Moravy (Štúdie o hospodárskom a sociálnom vývine v 9—13. storočí, Bratislava 1974.
Uő: 1977 Nad otázkami našich včasnostredovekých dejín Poznámky k úvahe Petra Ratkoša), Historický časopis, 1977. 1. sz.
Uő.: 1981 — Pater Patriae, Zo starých českých a slovenských dejín, Bratislava 1981.
Uő.: 1985 — Slovensko v dobách stredovekých, Bratislava, 1985.
Uő.: 1986 — Postavy veľkomoravskej histórie, Martin 1986.
- P. Ratkoš: 1976 — O hospodárskom a sociálnom vývoji Slovenska v 9—13. storočí, (Na okraj práce: M. Kučeru: Slovensko po páde Veľkej Moravy), Historický časopis, 1976. 4. sz.
Uő.: 1984 — Kontinuita osídlenia slovanského na Slovensku v 9—11. storočí, in: Slovenský ľud po rozpade veľkomoravskej ríše, Historické štúdie 18/2, Bratislava 1984.
- Szűcs Jenő: 1984 — Nemzet és történelem, Budapest 1984.

Erdély története

Első ránézésre egyszerűnek tűnik a cím: *Erdély története*. Sokan és sokféleképpen megírták már. De a most előttünk fekvő három vaskos kötet többet sejtet. Mert az már másképp hat: *Erdély története – három kötetben*. S ez a közel kétezer oldalas monográfia nemcsak mennyiségi mutatót jelez és jelent. Elsősorban nem azt. Problémaérzékeny közvéleményünk azonnal felfigyelt a megjelenésére. Miként nap mint nap felfigyelünk az írott sajtóban, rádióban, televízióban, szakfolyóiratokban a lassan mindennapivá váló – sztereotíp – kifejezésre: csúcstechnológia. Ekként minősíthetjük a *mai magyar történetírás szellemi csúcsteljesítményének* Erdély történetét.

Nem kis bátorság kellett ahhoz, hogy évszázados előítéletekkel, sok évtizedes perlekedéssel és kölcsönös vádaskodással teli időszak után végre higgadt, objektivitásra törekvő, számos – eddig mellőzött – körülményre tekintettel, évtizednyi munka után a széles nyilvánosság elé bocsássák e három kötetet. Határon belül, s határainkon túl. Számolni kellett és kell a szellemi, tudati hatással. Egyetértéssel és gánccsal.

A szerzői kollektíva bátran és nyugodt lelkiismerettel vállalkozhatott erre a munkára. A kötet főszerkesztője, s a szerkesztők mindmind kiváló ismerői és szakemberei az általuk megírt korszaknak.

„*Erdély különleges figyelmet érdemel az egyetemes és regionális művelődéstörténet tanulmányozása szempontjából is, hiszen egyszerre*

példája a különálló fejlődésnek és a batárokon kívüli nemzeti kultúrákkal való szoros kapcsolatnak...” – írja az előszóban Köpeczi Béla. Megállapítva azt is, hogy „*Erdély történetét megírni nem könnyű dolog*”, hiszen – folytatja a gondolatot más helyen – „*a közép- és kelet-európai régióban a nemzeti államok kialakulása nemcsak a soknemzetiségű nagybatalmak ellenállásába ütközött, hanem a szövevényes etnikai viszonyokba is...*”

Ahány szempont, ahány nemzeti-ségi-uralmi érdek – annyiféle történeti beállítást, orientáló akarat, vádaskodás volt jellemző Erdély története megítélésében az elmúlt évszázadokban, nem szólva az utóbbi közel háromnegyed századról. Ismételjük: azért szellemi csúcsteljesítmény e három kötet, mert olyan tényeket tár az olvasó elé, olyan vitaalapot tesz az asztalra, amelyeket hosszú-hosszú idő óta különféle kormányok nem voltak képesek. Ebben áll *politikai ereje* ennek a kollektív munkának.

Éppen e tényre figyelembe véve, e sorok írójának őszintén be kell vallania, hogy elsősorban (az első elolvasásakor) a kezdetek, s az utolsó hetven-nyolcvan csztendő feltárása izgatta; ehhez még hozzá kell vennie a már idézett előszót, mint elvi kiindulási pontok sorát. Aztán újra el kellett olvasnia a három kötetet, mert *csak így* kaphatott összefüggő képet, amolyan folyamatrajzolatot egy országrésnyi terület – sok legendával, váddal,

dicsfényvel és megalázással övezett – történetéről. Ha az első kísérletnél megáll, csak bizonyos pilléreket kapott volna, s engedne a gyakran hamis tudat illúzióinak. Torz képet kapna.

Erdély történetét összefüggő egészben át kellett tanulmányoznia. Az írásbeliség előtti kortól máig. Tudományosan is, politikailag is. Mert ok és okozat így bomlik a maga teljességében. Az eddigi kutatások – mint *Bóna István* írja – nem tudtak „egyértelmű bizonyítékot szolgáltatni a daciai »római« lakosság számításba vehető továbbélésére. . .”

A népvándorlás korában Erdélyt germán törzsek lakták.

A továbbiakban három – időben talán távol eső – támpont kelti fel a figyelmet: olyan adatok, amelyeket bizonyítani kellett. Az egyik: „*A honfoglalás első állomása a ránk maradt legkorábbi magyar hagyomány és írásos forrás tanúsága szerint tehát Erdély volt. A honfoglalás további útja. . . kifelé vezetett az Alföld irányába. . .*” Nem kétséges, e megállapítás – bizonyos körökben – nagy vitát fog kiváltani. A további támpontok még inkább. „*A tatárjárás egyenes következménye volt a nagyméretű román bevándorlás. . .*”, vagyis az elnéptelenedett területeket – kedvezményekkel – be kellett népesíteni; eleinte csak a királyi birtokok adtak e betelepülésre – a románoknak – bátorítást. (Ők fizették a jellegzetesen juhásztorokodásra jellemző juhötvenedet.) Ez elsősorban – mint jeleztük – a királyi várbirtokokra, tehát a hegyi településre volt jellemző. Később már megjelentek a nagy adókedvezményrel bíró „szabad falvakban” (villa libera) is; sőt a vezetésbe is bevonták őket (kenézek) akik a 14. században már telepítési vállalkozók voltak (a várbirtoki kenéz jelentése tehát megváltozott). Ekkor már „*mezőgazdasági művelésre al-*

kalmás területeken falvakat alapítanak, s a »kenézi jog« (ius keneziale) egyértelművé vált a kiváltságos helyzetű »szabad falvak« örökíthető jogával”.

A harmadik támpont fogja talán a leghevesebb tiltakozást kiváltani. Elsősorban azért, mert túl későn (!), csak 1735-ben alkotja meg *Inochentie Micu-Klein* a dákoromán kontinuitás történeti koncepcióját: „*Mi Erdélynek legrégebbi, Traianus császár kora óta lakói vagyunk*”. Igen ám, de láttuk, hogy a tatárjárás után, az elnéptelenedett területeken milyen kiváltságokat kaptak, s Erdélyben – éppen ezért – nem nyomta őket olyan földesúri teher (adózás), mint a korabeli Havasföldön, vagy Moldvában.

Aligha tévedünk: ettől a ponttól kezdve indult, s máig tart az – enyhén szólva – ádáz vita.

Az aligha feltűnő, hogy a 16. és 17. század – ebből a szempontból – kevesebb vitaalapot szolgáltat. Ami vita létezik – az a magyar történészek között is fennáll egynemely kérdésben.

Viszont nagy megnyugvással olvashatjuk a kötetet oly szempontból: az egymás mellett élő népek-nemzetek hagyományteremtő kulturális alkotó munkája arányosan kap helyet, s bomlik ki az olvasó előtt az értékkeremtés. Ez pedig minden szerzőtől nagy körültekintést kívánt meg. Higgadt, megértő objektivitást. Számúzték a türelmetlenséget, a sovínizmust, a megalkuvást, a pillanatnyi érdekkiszolgálást – minden tekintetben. A tragikus mozzanatokat ők sem feledhették. Azt, hogy a haladás ügyét – *ugyanolyan intenzitással* – nem kapcsolták össze a józan *nemzetiségi politikával*; s ez többé nem csitulhatott el, csöndesebben-erősebben, de mindig intenzíven jelen volt a politikai életben. A józanul mérlegelő törekvéseket – hol innen, hol onnan – min-

dig sikerült elnémitani. A „jogos” érveket mindig megtalálták. E kötetek szerzői sem titkolják, sőt elemzik, hogy a tragédia abban (is) állott: a megbékélési szándék nem egy időben jelentkezett, s amint ez lenni szokott, mindig a gyűlölet harsogó hangja volt a domináns. Az erőszakos magyarosítás korszakában, 1867 után ugyan ki hallotta volna meg például *Ion Slavici* törekvéseit, aki megírta: „*Ha egy románnal találkozol – mondtá mindig anyám –, köszönj neki úgy, hogy »Buna ziua«, a magyarnak mondd »Jó napot«, a németnek pedig »Guten Tag«. Aztán kinek-kinek a maga dolga, hogyan fogadja. De te akkor is teljesítsd a kötelességedet másokkal szemben, ha azok nem teljesítik a magukét veled szemben...»* (*Ion Slavici: A világ, amelyben éltem. Kritérium. 1980. 9.*). – Szándékosan vettük ezt az idézetet, mert úgy látjuk, pontosan egészíti ki az *Erdély története* szerzőinek törekvéseit. Csak azt tudjuk írni: milyen jó lenne – átvitt értelemben is – az édesanyák szavát meghallgatni, s még inkább megfogadni. Mert mi lett a vége Slavici törekvéseinek is: végül is a váci fegyházban találta magát.

Vagy ki hallotta meg *Jósika Miklóst*, aki 1852-ben arról ír, hogy „*ne vádoljátok ezt a népet* (ti. a román). *Ama vérengző biénák, kik benne a szenvedélyt felköltötték, a császáriak: övék a felelősség!*” Ki akarta ezt meghallani és tudomásul venni, miként azt, hogy – előre-ugorva a történelemben – mi volt a célja Erdély 1940-es kettévágásának? *Groza Péter* érvelését ugyan ki hallotta meg, ki méltányolta, amikor azt mondta, hogy „*mind-egyik fél boltesttel a karjában ment baza...*” Így tanít a történelem, sőt a történelmi analógia is. Így tanít Erdély történetének három kötete.

A korabeli magyar kormányok nem vették komolyan a figyelmeztetést, nem hallották meg (mert nem akarták) a történclem szavát. Pedig az már harsogva kiáltotta a tényeket például a *Tribuna* lapjain: „*Nem vizsgáljuk most, vajon megalapozott-e vagy sem a románok elégedetlensége: elegendő, hogy ez letagadhatatlanul létezik...*” Nem sokkal később még fenyegetőbbé vált a figyelmeztetés: „*...Ha a magyar államban a román etnikum megerősítése nem lehetséges... akkor nem marad részünkre más szabadulás, mint egy ilyen magyar állam felszámolása...*” S ez bekövetkezett? Igen, be: 1918. december 1-én. Ehhez képest szánalmas és magára hagyott vállalkozás lehetett csupán – a század első évtizedében – *Tisza István* igyekezete, hogy megegyezzen a románokkal, s helyzetén semmit sem javított, hogy „a balázsfalli *Unirea* egyenesen Deákhoz hasonlította őt”.

Mit segített már a helyzetben *Jászi Oszkár* – nem is segíthetett! –, amikor 1921-ben tárgyalni próbált, a vesztes pozíciójából, Aradon a Román Nemzeti Komité tagjaival. Ugyan mit érhetett el – nem önhibájából elrontott nemzetiségi-politikai évtizedek (!) után – *Goldis Lászlónál*, *Pop-Csicsó Istvánnál*, s főként *Maniu Gyulánál*? Semmit. Akkor és akkorra már minden elvégeztetett.

S mit ért *Bánffy Miklós* törekvése a húszas években? Mit *Balogh Edgárék*, *Gaal Gáborék*, *Kovács Katona Jenőék* törekvése? Lovel-jebb *Octavia Goga* és *Avarescu* rokonszenvét (*Bánffy*), az elnémitást (*Gaal Gábor*, *Balogh Edgár*), vagy a Gestapo-halált (*Kovács Katona Jenő*).

A történelmet nemcsak csinálni, de tanulni is kell. *Erdély története* erre tanít. Még az olyan szűkre szabott fejezet is, mint az 1920 utá-

ni Románia története, mely a magyarországi közvéleményt olyannyira és oly közelről érdekli és érinti. Köpeczi Béla nagyon helyesen tette, amikor csak arra a meggyőződésére hallgatott, hogy ez az utolsó fejezet legyen *Kitekintés*, amolyan vázlat. Szenvedélymentes igazmondás. A forrásanyagok sincsenek feltárva. Itt és ebben még sok a tennivaló, a közös tennivaló. Igaz, azt meg kellett írnia, s meg is kell hallani, hogy a Román Királyságban „*a román nyelv uralkodóvá tételét minden eszközzel szorgalmazták. A hely- és utcaneveket a magyar többségű helyeken sem lehetett magyarul kiírni, sőt időnként a magyar nyelvű publikációkban sem. . . A bíróságokon 1921-től románul tárgyalták az ügyeket. . .*”

Az 1940–44. közötti események – innen is, onnan is – bizonyára közismertebbek. De a higgadt szemléletmód ez időszakra sem árt.

1946-ban – az Egyesült Nemzetek Chartájához csatlakozva – a hivatalos demokratikus Románia nyilvánította, hogy „*a fennhatósága alá tartozó minden személy részére faji, etnikai származás és megkülön-*

böztetés nélkül biztosítja az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok teljes és általános alkalmazását. . .” hozzátéve ehhez, hogy „*Románia semmiféle belső nyomásra vagy külső beavatkozásra nem vár, hogy garantálja a területén lakó kisebbségi nemzetiségek számára a tökéletes szabadság rendszerét. . .*”

Köpeczi Béla számos statisztikai táblázattal mutatja be a mai Románia életét és fejlődését. Nem elhanyagolandó tény: minden adatát román forrásból veszi. Így találja hitelesnek és továbbadhatónak.

Visszatérő gondolata, tudósi és politikusi óhaja: e három kötet legyen indítéka annak, hogy a további kutatások már közősek legyenek, amelyben román, szász és magyar kutatók együttesen tárják fel az újabb, Erdélyre vonatkozó forrásokat. Ez lenne – szerinte is – a reális, objektív. Ez igazolná – mint ő mondotta –, hogy *Erdély története* a magyar történetírás *nagy próbatétele*. Szerintünk: igazi szellemi csúcsteljesítménye. (Akadémiai Kiadó.)

KOVÁCS GYŐZŐ

The large vessel is a traditional
type of water filter used in
the region of the Mediterranean
Sea.

The smaller vessel is a traditional
type of water filter used in the
region of the Mediterranean
Sea.

Áru-e a kultúra?

Az anyag és a szellem, a lét és a tudat, az alap és a felépítmény ismert összefüggései következtében természetes, hogy a gazdaság és a kultúra viszonya mindig központi kérdése volt a társadalmi életnek, az elméleti gondolkodásnak. A magántulajdon kialakulása, a fizikai és a szellemi munka kettéválása hosszú történelmi korszakokon át a dualista világnézet számára jelentett adalékot; a „műveletlen munka” és a „munkátlan művelődés” hamis dichotómiáját, szembenállását eredményezte. A szocializmusban az adekvát politikai gyakorlat elvi alapját képező marxizmus a „tudatos lét” dialektikus materialista egységét vallja, amely nem önmagába zárt entitásként tételezi, hanem egymásban megjelenő, bensőleg érintkező, egymásra utalt kategóriaként értelmezi a gazdasági alapot és az ideológiai felépítményt. Lényegében ez fejeződik ki a termelési viszonyok szocialista átalakulását kísérő – illetve eredményező – kulturális forradalom programjában is. Erre utal, hogy az MSZMP 1958-ban, a teljes politikai konszolidáció, a gazdasági fejlődés fontos teendői sorában fogalmazta meg a művelődéspolitikai irányelveket, s ugyancsak ez magyarázza, hogy az 1968-as gazdasági reformot követően miért jelentek meg sorozatban a tudomány, a közoktatás, a közművelődés feladatait rögzítő dokumentumok és az utóbbi pártkongresszusok miért hangsúlyozták a szubjektív feltételek, az emberi tényezők szerepét a társadalmi előrehaladás-

ban, a gazdaság teljesítőképességének fokozásában.

Az elmúlt években – a szocialista építőmunka új követelményei, nehezebb körülményei közepette – direkt módon is előtérbe került a gazdaság és a kultúra sokrétű, bonyolult kapcsolatrendszere és szenvedélyes, kiélezett eszmecsereiben, nemegyszer szélsőséges véleményekben öltött testet.

Bár a kulturális szféra mérhető mutatóinak némelyike manapság is kifejezetten kedvező tendenciáról árulkodik, az tény, hogy a kultúrára fordítható anyagi eszközök nem növekedtek a szükséges módon (noha ennek abszolút mértéke eleve vitatott s objektíve el sem dönthető). Ebből aztán az érintettek – főleg a klasszikus, a humán kultúra képviselői – hajlamosak olyan következtetésekre jutni, hogy a gazdasági gondokat orvosolni képes munkatevékenység mellett ismét háttérbe szorul, leértékelődik – vagy éppen kommercializálódik – a kultúra, s különösen a gazdaságban közvetlenül nem hasznosítható műveltségelemek bizonyulnak feleslegesnek. Nincs elég pénz filmre, színházra, közművelődésre – panaszolják és nem győzik hangoztatni – azt az egyébként helyes álláspontot, –, hogy a kultúrát nem csupán a nemzeti jövedelem fogyasztójaként kell értelmezni, hanem értékteremtő, embert szolgáló erőként is. Más megközelítésekben viszont pazarlásról, párhuzamos kiadásokról, a jobb együttműködés, a racionális gazdálkodás, az ésszerű takarékoság sür-

gető szükségleteiről hallani, olvasni. Nagy különbségek vannak annak megítélésében is, hogy mennyire rentábilisak a kulturális befektetések; lehet-e, kell-e és mi módon gazdasági szabályozókat, érdekelt-ségi mechanizmusokat, esetleg vállalkozásokat érvényesíteni a kultúra területén. S szinte valamennyi kérdés háttérben ott feszül a legnagyobb dilemma: áru-e a kultúra? – úgy általában és jelesül a szocializmus viszonyai között.

A *Vélemények/Viták* sorozat egyik újabb kötete – mint a címe is mutatja – elsősorban erre keresi a választ, felidézve a *Kritika* hasábjain 1981–82-ben lezajlott emlékezetes polémiát. Általános érvényű következtetések levonását nehezíti, hogy a nézetek ütközése nem azonos, nem egyeztetett fogalmi rendszerben történt. Ehelyütt is volt példa a kultúra tágabb – például a *szabadság* kategóriájával összekapcsolt – illetve szűkebb – csupán a tudományt, a művészetet és a művelődést felölelő – fel fogásra, *Lukács György* vagy *Antonio Gramsci* koncepciójának képviseletére, mintegy akaratlanul is sugallva a kultúraelméleti alapfogalmak tisztázásának szükségességét. Ugyancsak további kutatást igénylő problémának tetszik a vita olvas-tán az áruterelés hagyományos közgazdasági terminológiája. Nyilvánvaló, hogy a vitázók cleve eltérő konklúziókhöz jutottak, akár a kultúra, akár az áru mibenlétét értelmezték másként, mégis a fő kérdésre adott válaszok elemzése során a különbségektől el kell tekinteni.

A kultúra árujellegét fennhangon hirdető vélemények élére a kötetben is *Hernádi Gyula* felfogása kívánkozott, amely *Liska Tibor* piacorientált szocialista vállalkozás elméletét a kulturális intézményrendszerre is alkalmazhatónak véli. Rossz gyakorlatnak tartja, hogy az

állam a költségvetési támogatással mintegy megveszi a kultúrát, a használók azonban csak a valóságos ár bizonyos hányadáért fizetnek. Ezért az intézmények önfenntartását szorgalmazza, fenntartva, hogy a kulturális vállalkozásoknak is a szocialista törvényesség keretei között kellene működniök, sőt a legfontosabb törekvéseket az állam változatlanul támogatná, akár mecénás-ként, akár vállalkozóként.

Hermann István politikai, ideológiai karakterű „ellenvéleménye” – a kultúra társadalmi szerepének lenini értelmezéséből kiindulva – azt az álláspontot képviseli, hogy a szocialista rend nem kockáztathatja a kulturális forradalom eredményességét azzal, hogy a „kultúrjavakat” kiszolgáltatja a szabad-piac ármozgásának. Elismeri, hogy a szocializmusban is érvényesül a használati érték és csereérték dialektikus viszonya, s így a kulturális termékek árában is tükröződnie kell a beléfkettett áruterelő munkának, azonban a hangsúlyt arra teszi, hogy a szocialista társadalom létérdeke, hogy a kultúra értékeit minél szélesebb tömegekhez juttassa el.

A kötet tanúsága szerint a *Kritika* vitája széles skálán folyt, a harcias „igen” és a határozott, felháborodott „nem” végletei között, bár a résztvevők végső soron valamennyien – lazábban vagy szorosabban – az alaptéziseket támogatták, illetve elleneztek. Sajátos véleményt képviselt *Csibra István*, aki mintegy a konstruktív kompromisszum jegyében az „is” mellett foglalt állást. Ezt úgy érti, hogy „a kultúra természetesen nem áru, a kulturális termékek (értékek) nagy része azonban áruformában jelenik meg – a szocializmusban is. És ez nem debonesztáló se a kultúrára, se a szocializmusra nézve... Minden áru végül is gazdaság és kultúra

koncentrátuma, szimbiózisa (pozitív és negatív értelemben egyaránt) A kultúra tehát éppoly joggal be nyújthatja a számlát a gazdaságnak mint fordítva. A kultúra tehát éppúgy és éppannyira áru, mint ahogy és amennyire a gazdaság kultúra.”

E felfogással Csibra azt is törekedett bizonyítani, hogy a szocialista árutermelés tabuja a kulturális szférában is megszűnt. Szimpatikus gondolatmenetét, kezelhetőnek tetsző javaslatait lényegében Szerdahelyi István összefoglaló igényű tanulmánya is visszaigazolta, amikor azt írta, hogy a kultúra a maga egészében nem áru „– nemcsak nálunk, hanem a kapitalista országokban sem –, de a kulturális szolgáltatások és termékek nagyobb része a társadalmi folyamatokban vagy azok egy-egy szakaszában (állami ártámogatással többé vagy kevésbé dotált, nemegyszer pedig dotálatlan) árujelleggel is funkcionálhat, adásvétel tárgya lehet.”

E kérdéskör azonban jóval bonyolultabb, mintsem, hogy egy – mégoly színvonalas – eszmecsere is végérvényesen lezárhatná. Ezt érzékelteti Szerdahelyi is, bár megkísérel néhány tanulságot levonni. Ezek sorában talán a legfontosabb, hogy indokoltnak, szükségesnek tartja a kulturális intézményrendszer továbbfejlesztését, de nem vállalkozói alapon, hanem úgy, hogy a gazdasági szempontok a művelődéspolitikai érdekében érvényesüljenek. E felfogás nem zárja ki a kísérleteket, kezdeményezéseket – melyekre azóta jócskán akadt is példa –, de kiköti, hogy azoknak csak akkor van létjogosultságuk, ha az anyagi haszon mellett a szocialista kultúra szellemi gyarapodásával is járnak.

A *Szakszervezeti Szemle* 1984-ben – szinte egy teljes éven át – adott helyet a *Kultúra és gazdaság* című vitának. A huszonkilenc hozzászólás felének a felidézése képezi

a kötet másik nagy egységét. A vitaindító beszélgetésben Győri Illés György gazdasági szakembert (Cravero Róbert, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese személyében) szólaltatott meg, mintegy ellenpon-tozva, hogy a címben felcserélődött a két alapfogalom hagyományos sorrendje. A későbbiekben közel egyenlő arányban kaptak szót a gazdaság és a kultúra szakavatott képviselői, de öröndetes, hogy mondanivalójuk alapján nem mindig lehetett volna kikövetkeztetni, ki melyik terület képviselője. Bár sokféleképpen közelítették meg a témát, abban egységescsek voltak, hogy a kölcsönhatás elve alapján „kulturált gazdaságra” és „gazdaságos kultúrára” van szükség. Az indoklás háttérében azok a reális társadalmi igények húzódnak meg, amelyek az intenzív társadalmi fejlődés időszakában változásra, megújulásra készítetik mind a gazdaságot, mind a kultúrát. Ahogyan például Benkő Judit fogalmaz: „*Elemi érdekünk hát nemcsak gazdaságunk stabilizálása, hatékonyabbá tétele, hanem – hosszú távon elsősorban – az is, hogy a megreformált gazdaság bővülő anyagi-szellemi erőforrásaira alapozva mielőbb megnövekedett prioritást adjunk a kultúrának, hogy betölthesse előreívő új funkcióját társadalmunkban.*”

Szintén egyet kell érteni Villangó Istvánnal, aki a gazdasági rendszer továbbfejlesztése kapcsán gyakran használt kifejezéseket – minőség, magasabb szervezettség, az eszközök jobb kihasználása stb. – nem tartja idegennek a kulturális életben sem, bár az általánosan jellemző követelmények értelemszerűen más módon jelentkeznek a különböző művelődési tevékenységekben, intézménytípusokban.

A vita a kultúra körét a társadalom, a gazdaság és az ember „újra-előállításának” a teljes folyama-

tára kiterjesztette. Felhívta a figyelmet – lásd *Ágb Attila* A „magaskultúra” *büvöletében* című írását – a mikrodimenziók átalakulására, a mindennapi élet szerkezetváltozásaira is. Lényegében ugyanerre utalt *Kormos Sándor*, amikor az érdekvizonyok szerepét elemezte az egyén sokoldalú fejlődésében. Nem lehet említés nélkül hagyni *E. Febér Pál* bevallottan elfogult, politika- és kultúracentrikus véleményét sem, miszerint „*vannak értékek, amelyek a pénznél is drágábbak.*” A dolog azért paradox, mert „*ezeknek az értékeknek a létrehozásához pénz kell, nem is jelentéktelen összeg.*”

Az eszmecsere tapasztalatainak számbavételére *Andics Jenő* vállalkozott, de érzékelve a tematikai sokrétűséget, s egyáltalán a helyzet bonyolultságát, *Vita-összefoglaló helyett* alcímet adta írásának. Új szempontokat is felszínre hozó korrekt gondolatmenetéből két – egymással szorosan összefüggő – mozzanat kívánczodik kiemelésre. „*Arra kell rádöbbenünk – írja –, hogy azon kedvezőtlen kulturális feltételek egy részének, amelyek a gazdaságfejlődést hátráltatják, maga a gazdaság képezi a forrását.*” Egyebek mellett ezért jut arra a végkövetkeztetésre, hogy „*a kultúra ma igen nagy gondjait nem vitatva –, talán még nagyobb problémának kell tekintenünk továbbfejlődésünk szempontjából a gazdaság-kultúra kapcsolat gazdaságot dinamizáló oldalát.*”

A *Kritika* illetve a *Szakszervezeti Szemle* által befejezett vita természetesen nem maradt abba, s változatlanul aktuális mind az elméleti, mind a gyakorlati kérdésekben. Sőt a gazdasági nehézségek 1985–86-ban tapasztalt fokozódása csak tovább éllezte a kultúra anyagi lehetőségeinek korlátozottságából adódó problémákat. Az összefüggés másik oldalán viszont elodázhatatlanná vált a műveltség – de nemcsak szakmai (!) – deklarált szerepének tényleges elismerése.

A lehető legjobbkor látott tehát napvilágot a *Radnai György* szerkesztette kötet, amely kiegészült még néhány idevágó tanulmánnyal (többek között *Aczél György* és *Köpeczi Béla* tollából), interjúval, valamint két politikai dokumentumból (a XIII. pártkongresszus határozatából és az MSZMP KB mellett működő művelődéspolitikai munkaközösség művészetpolitikai állásfoglalásából) vett részletekkel. Az együvé gyűjtött viták, vélemények még inkább segítenek a szükségszerűségek felismerésében, a közös nyelv kialakításában és ösztönzést jelentenek arra, hogy a nézetek újra és újra szembesüljenek a valósággal, illetve mások gondolataival. A szemléleti alapok tisztázása pedig – különösen az ilyen gyors ritmusú korban – lényeges feltétele az eredményes cselekvésnek, a kívánt kölcsönhatásnak, akár a gazdaság, akár a kultúra területén. (Kossuth)

CSONGRÁDY BÉLA

Élménytömbök Bódi Tóth Elemér lírájában

Bódi Tóth Elemér két könyvének négy versciklusa úgy hat az emberre, mint két-két egymásra hasonlító, egymással tematikai összefüggésbe állítható *tömb*, írtam a címben, ám már megmunkált tömb, tehát, mondjuk, négy szobor, amelynek szobrászművész létrehozta felületét érzékelve, izgalmasan sejlik az is, hogy mit vett el alkotója a „még élettelen” nemes anyagból, hogy éppen ilyen művek szülessenek. *A mesék kapujában* Az emlék öble, a *Változékony idő* és *A mesék kapujában*, *A nyomtalanság csodái* című kötete pedig *A nyomtalanság csodái* és a Pannon változat ciklusokat tartalmazza. Ez öt cikluscím, mégis négy ciklusról beszélek. A *Változékony idő* címűt szívesen sorolnám be versként vagy a hazai élményfogantatású, vagy pedig a külföldi vonatkozású darabok közé. Úgy vélem ugyanis, hogy Bódi Tóth Elemér költői műhelyében alapvetően az élmény helyi meghatározottságának tényét kell tisztázni, majd a megmunkálás módját kell elemezni: ez lesz a helyes módszer.

A művészi alapanyag talán márvány. Úgy az, hogy az alkotón múlik, alakjai megformálásához milyen anyagot választott. Nem maga az életélmény az, ami fában, kőben, vasban stb. jelenik meg – hiszen az életben hús-vér emberek járkálnak, fák lélegeznek, gágogó ludak repülnek –, ám mihelyst ezek az élőlények (a fa is az) márványban állnak elénk, immár egy, az értelmezésben fogant művészi-örök alakjukat nyerték el. Bódi Tóth Elemér

szerep nemes anyaggal dolgozni. Hogy ezt a nemes anyagot is önmagából termeli ki – ez már költői alkatának szerencsés ajándéka. Az önmagában élettelen technika, „anyagkezelési mód” így ölt újra alakokat, igen, azt hiszem, feltétlenül márványban. Szavanként meg gondolt, a tömörítés többféle lehetőségével élő, mégsem szükséztelű líra ez, mert a leírt szó, a jelzős szerkezet, a kibomlott költői kép, a képek dinamikus játékának súlypontjait feltáró egész vers, a ciklusszervezés nemcsak mélységeket, hanem esz-közfejlesztési lehetőségeket és gondolati összegzési szándékokat is mutat. Nyitottságot a teljes emberi kultúra távlataira.

Haladhatott volna tovább azon az úton is, amelyen szinte ösztönös magabiztossággal járt még *A mesék kapujában* első költeményeiben. A latinos-bukolikus ihletettség pannon változata még a nyelvtani mondat és a költői kép majdnem azonosságát vagy nagyon közelségét hozta, később olyan darabok születtek, amelyek a leíró természetű otthonélmények (s bennük izes tájszavak) és az öregek népi bölcselkedésének elmondásával a nyelvtani mondatközlés sok jó humort is magában foglaló, tudottan naiv megoldásait művelték, ám már az *Egyet dobbanatok* című vers meggyőz róla, hogy másra, újra, többre feszítő erők vannak itt jelen. Ez a költemény úgy közvetíti egy otthoni esemény lélektani felületét, hogy a valóságos történet megértésén kívül maradjunk (hacsak nem vele együtt él-

tük át mindazt, amire a képek utalnak), ám sejteti azt is, hogy a magatartás fontosabb, mint az oknyomozói pontosság. Az egymást követő versek tanúsága szerint valahol itt kezdődik mindaz, ami érett, fölényes, fölényesen egyszerűsítő, és, nevezzük nevén, mestertudássá lett a második kötetben.

Úgy látom tehát, hogy Bódi Tóth Elemér a *Nagy László* mutatta útnak azt az irányát követi, amelyik eszközhasználatában ökonomikus, „szűkítő” természetű, a gondolat mégis nagy teret ölel.

(Bármelyik útnak, ugye, két iránya van: mármint „erre” és „arra”. Jogos a romantikus, a zuhogó képekkel, a gigantikus hatásokkal „dolgozó”, a szabadvers féktelenségét művelő, a lamentáló, a pillanatsorjázásokat rögzítő stb, stb. . . „nagy tömegű” vers is. Nagy Lászlót a két véglet érdekelt. Azt gondolom, egyet értett-mondott-tanított: nincs köztük értékkülönbség, viszont az eszközhasználat legyen tudatos.)

Bódi Tóth Elemér a szó előbb mondott értelmében tudatos költő. Fegyelmezett. Auktorai, mesterei, példaképei sajátjává lényegített útmutatását érzem verstextúráin. Vagy, ha nem útmutatást, akkor költői természetének ezt a bizonyos nemét. Már ebben a korán megragadható korszakában, néha szabadító megoldásként elhagyta a rímet, s rájött arra, hogy ha csupán a tagolás, a ritmus, illetve a gondolat dinamikája „viszi a verset”, s nincsen rím, nagyszerű hangzatképek jönnek létre. (A *Jánossy Ferenc* festőművészeknek ajánlott *Magot a fényből* című vers.) Emellett jelen vannak a különféle irányokba indítani akaró elmozdulások nyomai is – vannak „simább lefutású” hangzatai, zömmel még ragaszkodik a rímhez is, szabadvers is került az első kötetbe. Mai esztétikai eredményeit nem az utóbbi módszerekkel érte el, s –

még inkább – úgy vélem, tovább gazdagodnék formai tudása, ha megszabadítaná magát a rímtől.

A *nyomtalanság csodái* című ciklus oldaláról nézve is így gondolkodom lehetséges további fejlődéséről, vagy pedig egyik további irányáról, amelyik, ez esetben, talán elágazás. . .

Miért hiszem így? A *nyomtalanság csodái* az azonosulási készség és tehetség versei. A mélyen megélt élményanyag olyan közvetítése történik meg ezekben a versekben, ahol – az én hallásom szerint – egyértelműen a kép válik főszereplővé. Felfogásomban nem mond ellent ennek az sem, hogy *abcabc, ababaxaxa*, sőt *abcdcdca* rímképletű versek is vannak itt –, mert a versek hatása nem a rím miatt, nem a rím segítségével születik meg, inkább a kép (a gondolat) „viszi a zászlót”. A rímtelenség nekem jobban tetsző verseket szül: *A miniatúrafestő pillanata, A tömegmészárlások kezdete, Erebusi lehetetlenségeiből, Sárga oroszlánokon, Elvérezik egy csillag* stb. Klasszikus metrumok, máskor pedig a pontosan kimondott emberi beszédmondattal élő harmóniája van ezek mögött a versek mögött (alatt? felett? bennük?), s megerősítik azt – a költői művel való ismerkedés kezdetétől itt bujkáló – gyanúmat, hogy Bódi Tóth Elemér belső érzékével igen korán felszívhatta a Biblia formakultúráját, az ihletett-elrendezett-exponált közlés talán oratori, talán tudósítói választékosságát, az igényesen esztétikai (. . .) megnyilvánulás nagyon jó alkotói örömét. Abból jött létre tehát a ciklus drámai tisztasága, megrendült és megrendítő szépsége, hogy Bódi Tóth Elemér – egy magánturistaút lehetőségei keretében – bibliai helyszínekkel találkozott? Hiszen az örömeink szerint Noé bárkájának még a helye is megvan az Ararát csúcsán, látni velük-tudják, igen, itt ért földet aljagerincével, amikor elvo-

nult a vízőzön. Nem ilyen turisztikai hatásról van szó itt, azt hiszem, sőt, tudom, hanem a holocaust, az 1915-ös népirtás, az örmény mandulavirágzás, a mitikus és történelmi táj, a mindenünnen reáköszönő történelem –, s a legendák, a mítoszok – és a költő megragadó crejű azonosulásáról. A *Krimben*, a *Csilagos fészkei*, a *Csehovnál Jaltában* című versek (A mesék kapujában régebbi ciklus) még arról árulkodnak, hogy a verspoén keresett, közhelyszerű. A *Gólyaförgeteg*, a *Nyüves nap*, a *Kút virágai* (Az emlék öble régebbi ciklus) magyar és népi környezetben helytálló verspoénjai, vagy csupán maga a poén iránti igény nem menthető át igényesen nem hazai tájra. A *nyomtalanság csodái* ciklus viszont ilyen – a nyelvi poént, a lusta gondolati poént csodatiszta nem is poén megoldásokkal felváltó – versbefejezésekkel ragadtat el: „*Hancúrozott lábaimnál egy vad, meztélábas leányka, | huppogtak a földpadlaton harmatgyöngye talpacskái | lúdbörző combjai közé szorongató sejtelenként | fogta be az Ararátot, mintegy óriási álmat, | borzongván a furcsa játék egetverő izgalmában.*” (Erebuni lehetetlenségeiből); vagy „*Vágyón nyílik a kis kéz, | tárul a kelybe, csukódik ötágú szíromként.*” (Szárján harca az angyallal); vagy: „*A folyók és a völgyek | hársnyokként élébe borulnak, | csorog a nap, mint a gránátalma | vére, folt terjed nászlepedőre, | zsilip lakat alatt, ember kinban.*” (Gebardi keresztelő); vagy: „*Nézte némán a | nyomtalanság | csodáit az | égbekiáltó.*” (A nyomtalanság csodái); vagy: „*A távolság lefátyolozza | azt is. Széttéphetnék-e? Ebben | senki sem*

bisz.” (Örök bolygók) Szándékosan idézem ezeket a példákat, mert együtt az is érzékeltetni tudom velük, hogy a költői kép vagy a krónikási végszó-verslezárás mennyire következik ennek a lírának a természetéből – poén helyett, populáris hatásra váró befejezés helyett –, s mennyire a legjobb lehetőségeit ragadja meg Bódi Tóth Elemér, amikor „önmegtartóztató” a rímhasználatban, s amikor a kép (a gondolat) nagyobb hatalmának enged. Pontosan ez segítheti később is abban, hogy itt-ott fellelhető tündérkedő hajlama ne vigye könnyebb megoldások felé – az olvasónak-hallgatónak tett engedmény, vélt igény felé.

Hogy „az emberélet útjának felén” már jóval túl – a költő negyvenhat éves – mit fog még alkotni két kötet, százhuszonhét vers „könyvnyilvánosság” birtokában, természetesen nehéz megjósolni. Úgy látszik, hogy nem fog *Jubász Ferenc*, *Füst Milán*, vagy éppen *Saint-John Perce* világába lépni. Egyénisége a szigorú kis formákra fogékony, az általuk kifejezett érzékeny képi-gondolati tágasságra. S, fel kell figyelni arra, hogy a Bódi Tóth-vers jólesően, harmonikusan illeszkedik vissza életünk tényei, valóságdarabjai, tudati tartalmi közé. Immár nem mondatokat olvasunk, hanem – nyelvi megformálásra szükségyszerűen rászoruló – képeket. Felejtjük a mondatot, látjuk a képet. Vagy szobrot inkább? Szobrokat?

Sok tiszta, jó levegő veszi körül ezeket a pontos alkotásokat. De ezt is az alkotások sugározzák magukból. (Palócföld Könyvek, 1985. Salgótarján; Ijjasági Lap- és Könyvkiadó Vállalat a Karancs Mgtsz támogatásával, 1986.)

Palócföld Könyvek

TAMÁS ISTVÁN: ISTENVERT

Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de kikíváncozik belőlem: mint távolról odatévedt műbíráló elégedetten vettem kézbe a *Palócföld Könyvek* újonnan megjelent köteteit. Elégedetten és örömmel, holott még semmit sem tudtam tartalmukról. De miért ne örüljön az írással foglalkozó, amikor ízléses külsejű, megfelelő példányszámú könyvekkel találkozok egy olyan városban, mely sohasem tartozott a vidéki szellemi műhelyek közé. Külön öröm, hogy a sorozat nem máshonnan kikopott, vagy országos hatáskörével mindenütt élni tudó művészek számára nyújt lehetőséget. Hanem egy olyan embernek is, mint amilyen a tájhazájában született és most is ott élő *Tamás István*. A költő, bár elsőkötetes, mégsem számítható fiatalnak. Kötete tehát egyszerre pályakezdés és összegzés. A versek egy része az elmúlt évek termése, ám akad közöttük negyedszázada írott is. Az olvasás után felmerült bennem a kérdés. Vajon lehet-e országos jelentősége egy olyan költői jelentkezésnek, melyből kiderül, hogy az alkotó a legnagyobb jóindulattal sem sorolható irodalmunk élvonalába. Mégis az az érzésem, ezek a megjelenések fontosak. Ugyanis budaivá redukálódott szellemi életünk bár kétségkívül jelesebb tehetőségeket bocsátott útjára, ezek a költők-írók egy valamit nem tudhatnak. Azt, hogyan él ma a vidéken rekedt nyolcmillió. Tamás István meg-megbicakló verssorokkal erről a másfajta, Budáról nem látható létről tudósít. S még valamiről. Egy olyan ember személyes sorsáról, aki az emberélet

útjának felén volt kénytelen megérni saját fizikai leépülését. Az ifjúkori szerelmes verseit író költő ma már csaknem teljesen vak. S bár a művésztől kritika helyett ne látélet szóljon, s egyetlen bírálatot sem pótolhat, vagy fedezhet orvosi bizonyítvány, képtelenség lenne nem figyelembe venni, hogy míg az olvasó kezébe került kötet fehér lapjain szépen sorakoznak a fekete sorok, a költő maga ezt már nem láthatja. A tragédiának, ha művészsors, vannak erényei. De van egy gyakorta visszatérő problémája is. Hiszen a tolószékből, elmeosztályról szemlélt világ nem a tízmillió magyar világa, hanem néhány különös sorsú emberé.

Tamás István kötetében az egyik legszimpatikusabb, hogy nem a világot ostorozza azért, amiről nem a világ tehet. Tamás szemérmes, látni próbál, még ha maga is tudja, hogy amit szívével láthat, azt fokozatosan és visszavonhatatlanul bontja körülötte az idő. A kötetet olvasónak megható az az erőfeszítése, ahogy a költő-ember megpróbálja épen tartani legfőbb érzékszervét, belső látását.

Nehezíti a költő dolgát, hogy valóságos élettere, a vidéki, paraszti lét harmóniájával, emberi léptékű tájával, teljesen más, mint a saját sorsa ellen a teljes győzelem esélye nélkül küzdő ember világa. Ebből adódik, hogy a versek zöme nem a személyes sors, hanem a külvilág leképezése, s csak a kötet vége felé komorul el a hang, török cserepekre a bokrok tetején madarat ringató táj idilli képe.

Az első ciklusnak még csak a címe enged következtetni a várható

tragédiára. A ciklus címe (*Ködellik*) egyszerre jelentheti a közelítő őszt és az emberi élettávlat elvesztését. (Az már csak kritikusai szörszálhasogatás, hogy megjegyzem, a régi magyar nyelv túlhaladott, grammatikailag bonyolult fogalmait kár előszedegetni, egy költő nem attól népi, hogy holtmagyarul beszél.) Fontosabb a versek hangulata, az állóképek lágy líraisága. Tamás nem esküdözik, nem vall szerelmetesen harminc éve elhagyott szülőföldjéről egy fővárosi társasház harmadik emeletén. Egyszerűen ezt látta az ablakon kitekintve. Ezek a versek keres bizonyára az egészséges, helyét kereső fiatalember emlékképei. Egyszerű szerkezetű, nemcsak érzelmeiben, de stílusukban is tiszta versek ezek, a kötet legsikerültebb írásai. A költő néhány egészen szerencsésen eltalált képben tudja jellemezni környezetét. Érezhetjük, a csöszök, madarak, halk nyárutói borozgatások világát nagyon jól ismeri. „*Elsistereg, kibúny a kancsó borban a nyár. Megtizedelt rokkant bokrainkon, gondjaink fészken elfáradt szerelem gubbaszt, megpiben még az ég...*”

Kevesbé sikerült a városi világ fogalmainak becsempészése. Az egységes hangulathoz egységes fogalmi rend is kell. S a ciklus érettebb verseiben ezt a költő is jól tudja. Szintén felesleges a falusi világ képeiben háttérül szerepeltetni az Urat. Ezek a megjelenítések ugyanis nem istenes versek. Legfeljebb egy olyan természet- és istenfelfogás nyomai, amelyek már meglehetősen erőltetettnek, művinek tűnnek.

A hangsúlyváltozást a *Temetők* című vers jelenti. *Temetők felé fordulok* – mondja a költő, s pontosan érezhetjük, ez jóval több, mint egyszerű múltba nézés. Ha egy öregember a múltban keresi önmagát, az egy élet lezárása, olyan, mint mikor a zongorista hajlékony mozdulattal leemeli kezét a billentyűről. De ha

mindezt egy negyvenéves ember teszi, az a húr elpattanása, s nem a koncert végi nemes mozdulat. Az elpattanó húr tragikus zenéje helyett azonban néhány példaképverset olvashatunk, ami ezúttal nem tudható, hogy a költői életmű félelembe ágyazott mesterséges önkeresése, vagy egyszerű szerkesztői melléfogás. *Dózsa, Petőfi, Madách, Mikszáth, Bartók és József Attila* tekinthet le ránk, a nemzeti panteon különböző traktusaiból, egy-egy emlékvesssel gazdagabban. A szándék tisztességes, a névsor lenyűgöző. Bármelyiküket is választjuk példaképnek, jó helyre nyúlunk. De ha igaz általában az, hogy írni csak akkor érdemes, ha saját mondanivalónk van, ha fészít bennünket a közlés vágya, úgy kétszeresen igaz, hogy ismert életműveket létrehozott, sokszorosan megénekelte nagyjainkról csak olyankor érdemes írni, amikor valakinck különvéleménye van, vagy ha a példázattal szólni tud saját korához. Tamás István szeretettel és kultúráltnan megfogalmazott sorai közül ez az eredetiség hiányzik. Olyannyira, hogy akár összececerélhető lehetne a Dózsa- vagy a Petőfi-vers. A vastrón, a „zászlónk Petőfi”, a hiába sinre dobódott költősors sokszorosan köszön vissza. Az elemző számára érdekes, ahogy a saját világában egyre nehezebben tájékozódó ember a közös szellemi talajban próbál művészi gyökeret eresztetni. De az olvasó nem kap mást, mint sokszázadszor Petőfi, József Attila, Bartók iránti rajongást. Persze aligha volna tollnok mocskolódásra mindig kész hazánkban, aki őket, a legnagyobbakat mocskolná be, de ha nem írunk a tört nekik szegezökrő, vagy emberi harcaikról, akkor hagyjuk őket békében nyugodni a földben s csodáljuk égi másukat, vers helyett talapzatot.

Sokkal érdekesebb és eredetibb az a ciklus, amely az első versekben még csaknem idilli táj és a kettétört emberi mozdulat találkozásáról szól.

Ilyen a *Nyírfák* című vers. Még látható a külső harmónia, de egyre nehezebb azt fenntartani. Egészen egyszerű példával mondva, letörölhetetlen eső folyik szét az ablakon, s hiába nyomjuk oda arcunkat, már csak kontúrokat látunk a vizes üvegtáblán keresztül.

Gyengébb, bár vállalásában sokkal súlyosabb a kötet utolsó harmada. Elsősorban az a vállalkozás, mely a *Csillagfürt* címet viseli. A tizenegy oldalnyi poéma, úgy tűnik, méreteiben meghaladta a költő lehetőségeit. Mostanság ismét divat hosszú verseket írni, hiszen a költő éppúgy mint más műfajbéli társai, szeretné egyetlen versben összefoglalni gondolatai lényegét. Mégis, a közelmúlt ilyen vállalkozásai rendszerint nem voltak többek, mint lazán szerkesztett, csapongó gondolatfoszlányok. Még a kötet szerzőjénél nagyságrendekkel nagyobbak is elbotolnának azon a hosszú ösvényen,

amit versként maguk előtt vágnak. Tamás verse még azzal a juhászi szólelemény-bravúrsorozattal sem szolgál, amely a neves pályatárs hasonló terjedelmű műveit ellentmondásaik mellett érdekessé teszik. Tamásban nem áll oly' rendben a világ, nem mozog olyan széles skálán költészete, hogy egy ilyenfajta kísérlet sikerrel járhasson.

Az összkép szerencsére jobb ennél. S bár kétségtelen, hogy Tamás István verseinek közrebocsátásával a kiadó nem súlyos mulasztást pótol, ám biztosított egy lehetőséget. S az esetleges fanyalgóknak jusson eszébe, a mindenkori költészet sohasem a József Attilák tömegéből állt. Sok kiadóra és a Tamás István-szerű szerény, hivatását tisztelő költőre van ahhoz szükség, hogy évszázadonként egyszer megszülethessen a KIVÁLASZTOTT.

BANOS JÁNOS: SZÉTHASADT SZÁJJAL

Banos János nem igazán pályakezdő költő. Nem csupán azért, mert írásaival jó ideje találkozhatunk különböző folyóiratokban, hanem azért sem, mert ez már a második kötet. S ahogy a fiatal költők mondani szokták: egy kötet bárkinck lehet, az igazi megméretés, vagy ha úgy tetszik a költői lét valóságos kezdete a második. Banos e hiedelem szerint is költővé növekedett, s kötetét igazolja ezt az állítást.

Banos ízig-vérig mai költő, ennek összes stigmájával. A sorozatba úgy kerülhetett, hogy Nógrád megyéből, Ecsegről származik. Szerencsére annak a vidékről indult művésznek a fajtájából való, aki nem felejt, de nem is ragad meg. Banos versei jellegzetesen

városi versek. Arról a nemzedéki közérzetről szólnak, amely már szinte közhelyszámba megy, de éppen szaporasága miatt egyre nagyobb figyelmet érdemel. A kötetet nyitó vers, mely mintegy ajánlásul szolgál az egészhez, a megakadt életről szól. A költő nem a szavak megtalálásának gyönyörűségéről ír, nem erőt kér pennája számára, sőt azt sem hirdeti országoknak-világnak, hogy íme a mű. Ellenkezőleg, a kényszerű hallgatás, a kiüresedés pillanatából indul a kötet. Kényszerű hallgatást mondok, holott ez a fogalom a fekete autós félelmetes korszak terméke, de vajon nem törvényszerű-e az emberi szó megakadása, a gondolat elbizonytalanodása életünk felén, s ami törvényszerű, azt

nyugodtan tekinthetjük kényszerűnek is. A költő nem ír, őszintén megvallja, pohár után nyúl, de keresi a hangot. A kötet legfőbb jellemzője, hogy egyetlen pillanatig sem állítja a költő, hogy íme megtaláltam. De megküzd becsülettel minden szóért, így helyette a bírálónak van oka kimondani, a keresés nem volt eredménytelen.

Írói közhely, így hát kritikusi közhely is lett, hogy apátlan nemzedék vagyunk. Ez nem pusztán a biológiai elhalás, a történclem okozta betömheteretlen lyukak következménye. Hisz' itt élnek közöttünk a mogorva arcúak, az erejüket percnyi célért odadobók, a félúton kiszenvedők. Emberek ők is. Tisztességes emberek, de nem apák. Banos verseiben is ott bújkál a vár, a példa, a kapaszkodási lehetőség hiánya. De ő már az apátlanok második nemzedéke. (Lám a rossz is úgy öröklődik, mint hajdanán a királyok neve előtti számnév.) S ez a második nemzedék már nem nagyon hisz a folytatásban sem. Számomra a kötet egyik legmeggrázóbb verse az, amelyik a meg nem született gyermeknek íródott, s melynek olvasása közben az egyik legnagyobb előd, *Ady Endre* a *Fiam bölcsőjénél* című verse jutott eszembe. De amíg a századelő beteg óriása személyes kudarcként élhette meg a folytatás elmaradását, addig a mai fiatal le kell zuhanjon a költő által választott világ magasából, a fejedelmi bukások szférájából, a keserves porba. Nem tudom, bár sejtem, hogy Banos versét személyes élmény inspirálta (ha nem, hát annival nagyobb költői teljesítmény), de mindenképpen figyelemre méltó, hogy felnőtt egy olyan, a művészetben már hangját hallató nemzedék, amely már nem saját előzményeit látja ködbe bukni, de a folytatásban sem hisz. Vagyunk, mert lennünk kell – ezt sugallják ezek a szomorú, önkereső versek.

Ezek a versek nem attól érdekesek, hogy hibátlanul vannak megírva, ha lehet egyáltalán hibátlanul írni. Viszont érezhető mögöttük, hogy aki írja őket, nem pózol. S pózoktól terhes szellemi életünkben ez már akkor is figyelmet érdemlő erény lenne, ha a költő híján lenne egyéb erényeknek.

Banos következetes, ami vélhetően szintén átéltségének, őszinteségének köszönhető. Azokban a verseiben is előbukkan a félelem, a magány, amelyek a megvalósult szerelemlről szólnak. Tudjuk, a legszebb szerelmes verseket soha nem volt szerelmekhez írták. Mikor két ember keze valóságosan egymáshoz ér, az érintésben az örömmön kívül ott van a félelem is. Hiszen minden kézfogás, minden érintés véget ér, csak a hazudott, a soha nem volt tart örökké. Banos érzelmes lírája így meditatívva, egyszemélyesből, általánosabb érvényűvé válik. *„Szeretkezésünk forró égővében csajbos tapogatózás a bánat, arcom nem fénylik tükrököt, sókövét esőzi csak, nem árad Élnénk ba házaló virradat küszöbét fényesítve holddal csillagbütökös újjaival hozzánk az isten bekopogna.”* Ennyi maradt nekünk a szerelemből. Az ember már-már irigyli a Lillát sirató *Csokonait*. Neki ugyanis nem sikerült. Nekünk igen, de pont úgy érezzük, mintha nem sikerült volna. Az első személy azúttal nem véletlen. Banos költészetének legfőbb erényét abban látom, hogy megkísérel kimondani olyan igazságokat, bennünk is megbúvó gondolatokat, amely minket, harmincas éveinket most elhagyókat folyamatosan foglalkoztat. Én ezt fontosabbnak tartom, mint azt keresgélni, hogy hol csúszik meg egy-egy rím, vagy az alkimista szent révületével rámutatni egy úgynevezett képzavarra.

Banos ráadásul közéleti költő is, ami azért külön tiszteletre méltó, mert mintha kihalóban lenne a közéleti, politikai költészet. Banos egész világszemlélete azt sugallja, pontosan

ismeri az egyéni lét determináltságát, s rájött, hogy olyan vastag falakat senki nem tud gyártani maga köré, hogy elszigetelje magát az egyre zordabb külvilágtól. Látja és érzi, hogy ami kint rossz, az nekünk is fáj, s lakatlan szigetet nem csinálhatunk magunkból egy világváros közepén. Ez is közéleti költészet, de a fiatal költő ennél tovább megy. Ennek tanúbizonysága rövid, de annál súlyosabb verse a *Szervezett*. „*Harmadrendűek a pillangószárnyak, október aszfaltján a röpcédulák, Tereink betontócsáin az őszi tankja gázol a partra, kételtű krokodil, tavaszban őszi, őszi tavasz s nem is formális Szervezett egyeduralom.*”

Hálás lenne oda-vissza kommentálni ezt a néhány soros verset, de jobbnak tartottam egyszerűen kimásolni, hisz' hitem szerint az olvasó így jobban ért belőle. Őszökre és tavaszokra érzékeny éveket élünk, s aki ilyen nyíltsággal keresi az őszi avarban a röpcédulát, az mindenképp megérdemli a szimpátiát, s az ennél többet, az együttgondolkodást.

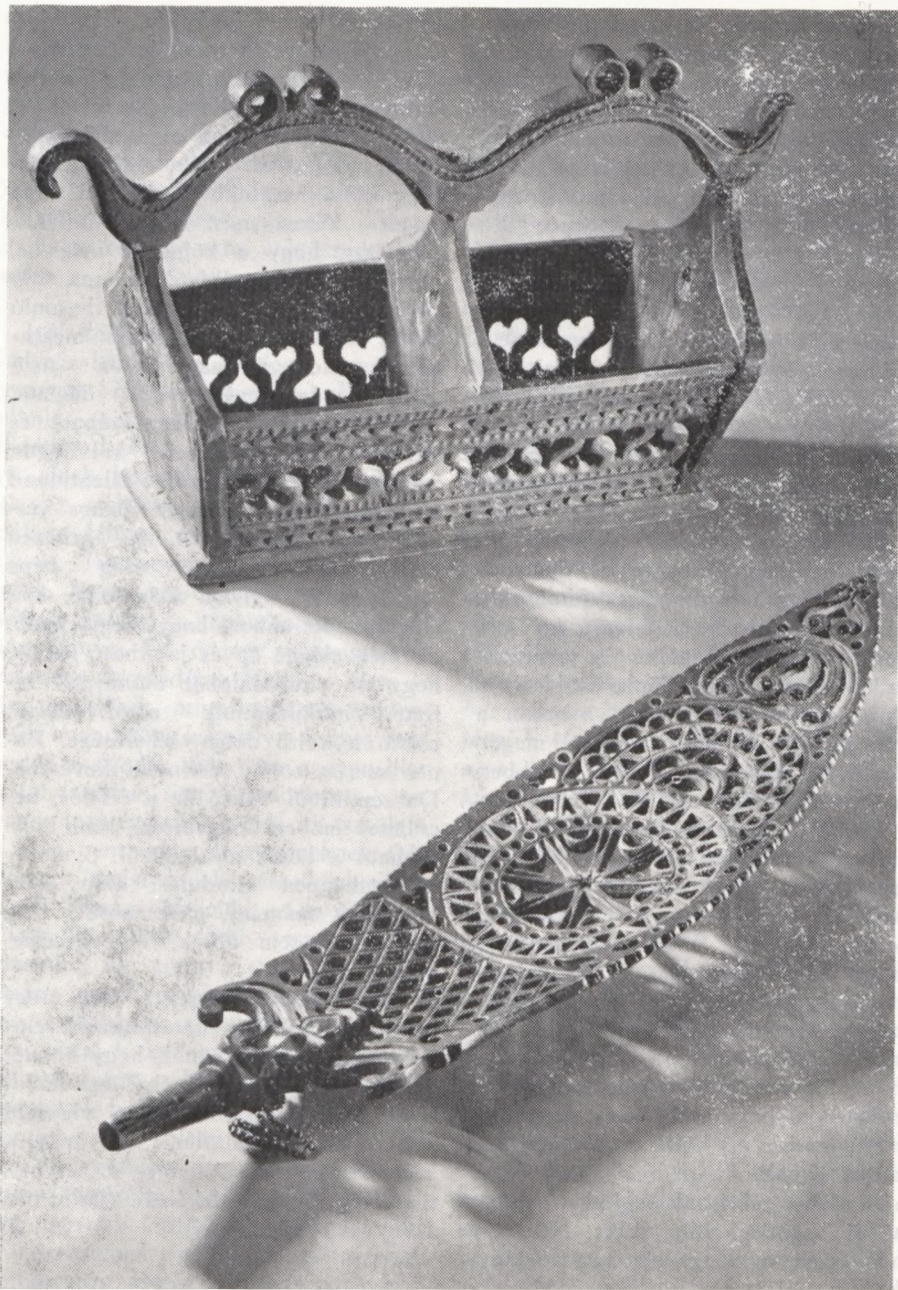
Ebből is látható, Banos bízik az emberi szellemben. Bízik a költészet erejében is. Itt azonban nagyobbat téved. Hisz' az a költő, aki szellemesen leírja, hogy oly' nagy itt a ketyegés, hogy felrobbanhatnak a szentjánosbogarak, az bizonyára tisztában van a szó erejével is. Ennek megfogalmazása a *Költő szava* című verse. Itt azonban alaposan túllő a célon. Mert ha érthető is, hogy a költő fontosnak tartja magát a költészetet (hisz' ki tartsa annak, ha nem a költő), enyhén szólva túlzásnak tekinthető, hogy a szó beköti a világ sebét. Nem néhány száz vagy egy-két ezer példányban megjelölt szó, de nagyra hivatott

agitátorok szava is kevés volt, hisz' ha elég lett volna, nem itt tartana a világ. A természetes, őszinte hangot kereső, a világban jól tájékozódó költőtől saját szerepének ez a túlfokozása idegen póznak tűnik, amit feltehetőleg külső hatásokból, másoktól vett magára, hiszen mást sem hallunk, mint azt, hogy a költészet meghalt, ugyanakkor rendkívül fontos. Jó lenne, ha Banos és a hozzá hasonló tisztességes szándékú tollforgatók megtanulnák elhelyezni magukat a nem csupán irodalmárokból álló világban.

A költő egyik versében szépnek és érthetetlennek nevezi a külvilágot. Szerencsére a kötet egésze ellentmond ennek a hamis ítéletnek. Banos verseiből egy elfogadható, de nehezen magunkhoz idomítható világ képe rajzolódik ki. Olyan világ képe, ami elég romlott ahhoz, hogy megjavítsuk, de még eléggé ép és javítható ahhoz, hogy ne siratódalokat mondjunk felette. Vitatkozhatunk arról, mennyi ebben a költő dolga, lehetősége. Banos szerint több, szerintem kevesebb. De rendkívül vonzó az a felelős, becsületes emberi magatartás, ami kiolvasható a kötet sorai közül. S amely mindenképpen kiindulási alap lehet mindazok számára, akik most még úgy érzik, sem apjuk, sem gyermekük.

Végezetül engedtessek meg egy megjegyzés. Banos tisztességesebb ember és jobb költő annál, hogy kötetét családi vállalkozásban kelljen lektorálni. Az ilyen apróságokra vigyázni kell, éppen az általunk oly' annyira szeretett költészet jövője, az emberi tisztesség jövője érdekében. (Palócföld Könyvek, Salgótarján)

SIPOSHEGYI PÉTER

„Kassáknak már mindegy” II.

Mindenekelőtt elnézését kérem, hogy érdeklődő levelére csupán most válaszolok, kicsit összetorlódtak az események (eseményeim). Röviden: személyesen nem állt módomban ismerni Kassákot, hiszen 1959-ben születtem, halálakor csupán nyolcéves voltam.

Kassák Lajos számomra az egyedüli és legfontosabb Mester. Tisztelem ke-ménységét, erejét, érzékenységét. Költészete előremutató: nem csupán azért, mert hallatlanul mai és modern, hanem mert példamutatóan korszerű, tiszta és pontos hangvételű, örökké újat akaró, kísérletező.

Szerkesztőként, irodalomszervezőként hallatlanul tudatos, érzékeny, Lapozza fel a Ma évfolyamait! Elsőként közöl olyan képzőművészeket, írókat, hazaiakat és külföldieket, akik ma a nemzetközi művészeti élet kimagasló alakjai. Vagy akár a Bartók-kották!

Jómagam költő vagyok. Vizuális költéssel foglalkozom, mondanom sem kell: KASSÁK ebben is példamutató volt.

*Engedje meg, hogy felbívjam a figyelmét két megjelent könyvemre, melyekben bővebben kap impressziókat kötődésemről, Kassákhöz való ragaszkodásomról. Könyvtárakban biztosan meglesi őket: Petőcz András *Betűpiramis*, Kozmosz könyvek, 1984.; Petőcz András – *Önéletrajzi kísérletek*. Magvető, 1984. Javaslom továbbá, hogy nézze meg a JELENLÉT című folyóirat 1981-83-as évfolyamait, kiadta az ELTE BTK, nagyobb budapesti könyvtárakban, például az országgyűlésiben, hozzáférhető. Nagyon fontos!: MAGYAR MŰHELY, 139. av. Jean-Jaures, 92120 MONTRouGE, Franciaország. Nézze meg ennek a folyóiratnak a Kassák-számát! Írjon levelet a szerkesztőknek! Ok ismerték Kassákok. Még hozzá jól.*

Elnézést a rövid választért. Egyik képversem másolatát elküldöm Önnek, a Mesterhez kapcsolódik.

Üdvözlettel

Petőcz András

Budapest, '86. 07. 16.

(Mellékelve egy darab képversemásolat! A szerz.)

Engedje meg, hogy néhány sorban válaszoljak levelére, de nem hiszem, hogy el lesz tőle ragadtatva. Vagyis: szeretném lebeszélni a vállalkozásról, mert szerintem nagyon rossz fába vágja a fejszéjét!

En magam Kassáknak csak egy kiállítását láttam a fiatal művészek klubjában, de még egyszer nem kérek belőle. Ne firtassuk miért nem, hiszen én is képzőművész vagyok, csak éppen kettőnk között egy végtelen úr tátong, mert én akarok valamit mondani és van úgy, hogy előbb születik a vers és utána az alkotás, de ugyanez előfordul fordítva is. Kassáknál semmiféle rendszer nem azonosítható.

Idősebb barátaimnál érdeklődtem Kassák felől, de beszélgetéseinkből az Ön számára semmi hasznosat, úgy értem „pozitíve” hasznosat nem tudtam leszűrni. Kovács Károly színművésztől azt tudtam meg, hogy Ő csupán a feleségét ismerte és az „ürge” nem is érdekelte. Mint művész dilettáns volt, ez egyértelműen kiderül a kollégák véleményeiből, akik a vele kortárs Bortnyik Sándort is néha erre a színvonalra helyezik. Szerintem Bortnyik azért lényegesen jobb volt, vagyis maradandóbbat alkotott.

Mint költőt nem tudom értékelni, mert egyrészt nem ismerem, de nem is vagyok kíváncsi rá, ez nem tudom miért van, de engem nem érdekel, szívesebben vonzódom olyan kollégákhoz, mint Nagy László, vagy mint Kondor Béla, aki iskolatársam volt.

Tanácsom: ha valamit még Kassák-ügyben ki akar kaparni a régműltből, feltétlen meg kell keresni azokat, akik Őt személyesen is ismerték, de előre bocsátom, hogy sok jót nem fog hallani róla.

Nem tudom ez miért van, de ha „Major Tamás”-témához nyúlna sokkal izgalmasabb problémáknak nézne elébe.

De még inkább javasolnám, ha mindenáron írni akar, higgyel el, élnek mai művészkortársak is, legfőképpen a képzőművészek között, akik érdemesek volnának még életükben a publikálásra, hiszen éppen Ők azok, akik kimaradnak a televízió akármilyen műsoraiból és legfeljebb a kvízműsorok kérdéseiként szerepelhetnek személytelenül a munkáikon keresztül.

Önnek sem kell messzire menni, hiszen Miskolcon sok kedves kollégám él, akik érdemesek volnának arra, hogy valaki írjon róluk!

Kassák Lajos már senkinek sem kell!

Miért is kellene???

A mai művészeti közélet is tartogat százszorta izgalmasabb dolgokat, mint egy Kassák-sztorit.

Ad. 2. Ha mód van rá, írjunk az élőkről, amíg élünk, hiszen soha nem tudhatjuk, hogy holnap ki megy el.

E szavakkal zárom soraim és kérem ne baragudjon, hogy az általam semmibe vett Kassákról lebeszéltem.

Nincs értelmel! Higgye el! De, ha mégis megírja könyvét, számíthat a legszűkebb Kassák-baráti körre, akik ma talán, ha tízen vannak, de a kiadásához barátokat ne keressen.

Azt, hogy miért támadják, vagy nem támadják egyértelmű; dilettáns volt, mint képzőművész, mint költő, de egy biztos, hogy a New York kávéházban mindennap meg lehetett találni.

Elnézést kérek a semmitmondó tippekért és kérem, ha lehet ezt a témát ne erőltesse.

Baráti üdvözléssel

Csurgói Máté Lajos
festőművész-grafikus

Budapest, 1985. január 8.

Kérdésére a következőket válaszolhatom: Kassák számomra nem jelent semmit. Írónak tartom, nem is rossznak, de a „festészete” a Bauhaus tehetőség nélküli imitációja. A Bauhauossal pedig a XX. század utolsó tizedeiben az a dolgunk, hogy minél előbb elfelejtsük, mert kevés stílus okozott annyi bajt és bosszúságot, mint ez, nézze meg lakótelepeinket, azok a Bauhaus diaadala. A legjelentéktelenebb szecessziós festő is értékesebb számunkra, mint bármelyik a Bauhaus-körből. Tudom, hogy évtizedek óta mesterségesen reklámozva van, nemzetközi artconsernek dicsőítik, mert jól keresnek vele, de a kárt nekünk okozták.

Kassák maga érdekes jelenség volt, én már akkor ismertem, amikor az általa kívánt és megálmodott vezetés félreállította. Emlékezetes volt egy felszólalása a képzőművészeti szövetségben amikor erről beszélt és Köpeczi erőteljesen ledorongolta. Nemesen viselte a fejbevágást. Olvasom emlékezéseit az Alföldben, rendkívül jók és élesek, kiderül, hogy csakugyan jó író. A festészethez persze csak a divaton keresztül van köze.

Jó munkát kívánva üdvözléssel

Szinte Gábor

Budapest, 1985. XI. 15.

Valóban, pályakezdő koromban, „hatással” volt rám Kassák, de nem közvetlenül személyesen és nem a művészetével. Nem is nézeteivel, politikai világlágával. Vidéki voltam, s „halvány gőzöm” se volt ilyen dolgokról, nem is érdekelt. 17 évesen az iparművészeti iskolára kerültem Pestre. Ösztönösen – egyáltalán nem tudatosan – visolyogtam az iskola avatag szellemétől – egy év után nem mentem vissza, kár, ezzel elvesztettem egy „ösztöndíjféle” segítséget, amit valami katolikus egyesület adott.

Valami homályos elképzelésem volt a művészeti életről. Műveletlen is voltam, tele kisebbségi érzéssel. Útmutatás nélkül éltem napjaimat. Kezdttem olvasni össze-vissza, jól-rosszul, ezt-azt amibe hozzáfutottam valahogy, így jutottam Kassák: „Egy ember élete” című önéletrajzi regényéhez. Olvastam nagyon dicsérő recenziókat a könyvről. (Szabó Dezső nevére emlékszem.)

Elolvastam a könyvet; nagyon is tetszett. Nem tudtam látni irodalmi értékét, se művészeti színvonalát, azt sem, mi abban új. A Kaland tetszett. Ennek hatása alatt én is – egy barátommal, osztálytársammal – nekivágtam Olaszországnak, gyalogosan, pénz nélkül, kéregetve.

Persze nem úgy történt semmi, mint azt a könyvben olvastam. Nem akartunk vallást alapítani és azt gyanítom: nem repült el fölöttünk a Nikkel-szamovár.

Egy hasonló receptet próbáltunk megjátszani, hogy a zsidó hitközséget „megvágjuk”, de a rabbi nem hitte el a mesét és azt a pengőt, amit mégis adott, szertartásosan megátkozta”.

Visszakerülvén Olaszországból tovább folytatom a K. főiskolai tanulmányaimat.

Aztán több hír jutott hozzám Kassákról. Olvastam könyveit, verseit – tanulmányait, persze a felét sem értettem. Az ún. munkakörletbe sobase jutottam el.

Egyszer egyik barátom elvitte néhány munkámat megmutatni Kassáknak, aki azt mondta: azt látja, majd most leegyszerűsödik. Erre én úgy emlékszem, hogy „keves” és többé nem kerestem Kassákkal kapcsolatot.

Nem akarok olyan dolgokat mondani, ami nincs, nem volt; ami később alakult ki emlékezetemben. Volt idő, amikor majdnem kapcsolatba kerültem Kassákkal.

Hát a 30-as években nem imádták a hivatali batalomban levők Kassákat, mert azt mondták rá, kommunista. Az is volt. A munkásosztályért harcolt. Nem lehet elképzelni, hogy Horthy szívére öleli. A maga módján marxista volt.

Ő volt a kemény, megvesztegethetetlen ember. Erőszakos, megmondós volt s talán nehez volt vele kijönni. A legkisebb kompromisszumot se tűrte. Ezért még lehetett jó és nagy művész.

Az élet elveszi a kocka túl éles sarkait, de ő mindvégig elég spród volt. Nem gömbölyödött le.

Síremléke rettenetes súllyal és otrombán őrzi emlékét.

Azt hiszem, mint költő-író túléli picturáját.

Ha megjelenik a könyv, amit Ön ír, és jó lesz, akkor érdemes munkát végzett. Kassák végül is – hibáival és némi „eszélősségével” együtt nagy egyéniség volt.

Üdvözlettel

Iván Szilárd

Budapest, 1985. I. 10.

Mindenekelőtt elnézését kérem rendkívül késedelmes válaszóért. A kiállításommal kapcsolatos elfoglaltságok, majd tucatnyi más gond, sokféle munka, és privát problémáim késleltették válaszómat. Kérése megtisztelő, és igyekszem megírni amit – sajnos, elég keveset – tudhattam és tudhatok Kassák Lajosról.

Gimnazista koromban igen nagy hatással volt rám néhány lírai kötete. Ezek nem is kifejezetten az avantgarde munkái, későbbi termés. Mélyen és bensőségesen érintett az az igazi és sajátos költészet, ami ezekből a sorokból áradt. Nem emlékszem sajnos, a könyvcímekre, talán „A tölgyfa levelei”(?) lehetett az egyik. Elnézést kérek, ha nagyon melléfogtam. Sajnos, ezek a könyveim már nincsenek meg. Személyesen 1961 körül találkoztam Kassákkal, talán a Bécsi úton(?) levő otthonukban. Barta Lajos szobrászművész, atyai jó barátom és mesterem vitt el Szandai Sándor szobrászművész társaságában. Természetesen igen nagy benyomást keltett bennem az idős mester, lenyűgöző volt nyíltsága, szívéllyessége, közvetlensége, amibez nyilvánvalóan társult az a hatás, ahogyan egy magamfajta fiatal festősíheder készült arra a találkozássra, amely alkalmával szemtől-szembe találkozhat egy élő mítosszal, a kristálytisztá, pontról pontra vaskövetkezésséggel épülő életmű birtokosával, a százados tölgyfa keménységével elveihez és művészeterkölcséhez ragaszkodó, és meg nem alkuvo emberrel.

Amit most itt leírtam, nos nagyjából ezt jelentette nekem mindig Kassák. Nos, a látogatás során több tucat képét mutogatta sorba, konstruktív-architekturális fogantatású, de igen sokszor rendkívül érzékeny modellálású, előadású műveket láthattunk. A hőskori, régi avantgarde műveket összevetve, – nekem legalábbis úgy tűnt – igen érzékenyen megmunkált felületeket alkotott, hogy úgy mondjam megérelődtek fiatalságának erőteljes, ám néha iskolásnak ható festői gondolatai.

Még egy emlékem van Kassákról. Talán még ebben az évben, esetleg 62-ben a fiatal művészek klubjában néhány lelkes embernek sikerült egy kis Vajda Lajos-kiállítást szervezni. Ez rendkívüli eseménynek, nagy dolognak számított, főképp rajzok szerepeltek, ha jól emlékszem. Az egész kiállítás 1 – egyetlen – este tartbatott. A terem zsúfolásig telt érdeklődőkkel, közöttük sok kiváló művész, művészettörténészek, érdeklődők, sok-sok fiatal. Egy rövid előadás hangzott el Mándy Stefánia részéről Vajdáról. Az est vezetője szerette volna, ha kialakul valamiféle beszélgetés, eszmecsere, vita, ha valami nemcsak az előadó részéről hangzik el. De nem hangzott el semmi. Teljes csend volt, az érezhető felgyülemlett feszültségek ellenére is, a Vajda iránti nyilvánvaló teljes bódolat ellenére, a művészet, a gondolat, a tett, a megnyilvánulás szabadságát olyannyira nélkülöző művészek sem tudtak megszólalni, nem mertek megszólalni. . .

Ekkor kért szót Kassák. Igen szabatosan, de rendkívüli hévvel és indulattal utasította rendre a jelenlévőket, elsősorban a nagyszámú fiatalságot, miszerint ő, fiatalsága idején, rendszeresen bocsátkozott órákig tartó vitákba, olyan vitákba, amelyek során igazán nem sok kellett volna, hogy egyébként megbecsült pályatársaik és ő is egymás nyakának ne essenek elveik, gondolataik kifejtése, vagy jobb megértetése érdekében, bitük védelme érdekében, tekintet nélkül a bármilyen következményekre.

Ez feloldotta a hangulatot, és megindult valami. De ez már nem lényeges.

Hogy miért támadták, támadják oly sokat? – kérdezi. Ezt, gondolom, a mindenkori avantgarde váltja ki, továbbá az a bizonyos hajlíthatatlanság, ami – ha jól tudom – a legsötétebb időkben is sajátja maradt. A Rákosi-diktatúrára gondolok.

Végezetül ideírom másik mesterem, később barátomná lett kiváló festőművész nevét és címét, aki valóban jól ismerte Kassákot személyesen, sőt irt is róla nem egy ízben, és igen nagy tisztelője volt mindig: Bálint Endre, Budapest, Budafoki u. 41/B. 1111.

Remélhetőleg fog válaszolni, bár sokat betegeskedik évek óta.

Köszönöm bizalmát, jóleső éreklődését. Igen örülnék, ha csak közvetve is hasznát veheti ennek a csekélységnek, amivel szolgálni tudtam. Kívánok sok sikert munkájához, kívánom, hogy szándéka szerint alakuljanak a dolgok.

Üdvözlettel

Molnár Péter

Kecskemét, 1986. február 12.

Sajnálattal írom le, hogy nem találkoztam Kassák Lajossal, személyesen. Mint íróval az olvasója, mint képzőművésszel a nézője igen. Azt mondhatom, hogy találkoztam Kassákkal.

Az „Egy ember élete” nagy élmény volt számomra, korán olvastam, úgy emlékszem, mint gimnazista, akkoriban jöttem fel Pestre 1958 vagy 59-ben akadt

a kezembe. A leginkább a töretlen bite, elszántsága érintett meg, ennek a munkászeninek. A képzőművészeti működése nekem idegen. Tőle ballottam viszont Uitzról először és így kezdtem Uitz iránt érdeklődni. Hozzám Ő áll közelebb, mint művész. Amikor Uitz hazajött és mi felkerestük a Munkácsy M. utcai külügyi szálló szobájában, Gyurcsék Ferencsel, Bálványos Hubával és Philip Clarisszal, akkor Uitz beszélt Kassákról is, mert sógorok voltak. Főleg személyes megjegyzéseket tett Kassákra, hogy nem egészen úgy volt az, ahogy Kasi leírta (t. i.: az Egy ember életében az Órá – Uitzra – vonatkozó részt, hogy megverte volna a feleségét és utána az ablakmélyedésbe húzódvá, hosszasan és fájdalmasan hegedült volna, t. i.: Uitz.)

A beszélgetésről úgy rémlik – a mester engedelmével – készült magnófelvétel is. Ez valószínű Bálványos Hubánál van.

Az ismereteim szerint Fájó János, Bak Imre, Molnár Sándor festőművészek közeli kapcsolatban voltak Kassákkal.

Munkájához sok szerencsét kívánok és jó erőt, egészséget. Sajnos, csak ennyit tudtam írni levelére válaszként.

Őszinte barátsággal üdvözli

Kő Pál

Budapest, 1986. IV. 29.

Kassákkal csak udvarias köszönő viszonyban voltam, többet róla nem mondhatok.

Tisztelettel

Örkény István

Budapest,

A „KORTÁRS” által továbbított levelét február 15-iki keltezéssel – június 2-án kaptam meg. Ugyanis Auszália a föld másik részén rendes postával csak hosszú idő alatt érhető el. Ki tudja, merre és milyen hajóval jön. A légitposta is egy hét, tíz nap alatt jön meg.

Igy csak most válaszolhatok levelére. Kassák Lajost én személyesen nem ismertem, hiszen én 1923–24–25-ben Párizsban és nem Bécsben éltem. 1925-től 1938-ig éltem Magyarországon, a legtöbbször a mozgalomban való részvételem miatt börtönökben. 1938-ban újra Párizsba mentem, s ott éltem, részt véve a háborúban, a visszavonulásban, aztán a francia rezisztanban. 1952 óta Auszáliában élek.

Kassák közismert tevékenységét természetesen jól ismerem, mégis azt hiszem, hogy 1919. és 1937. között Kassák Magyarországon csak illegálisan volt olvasható – hatása rám az emigráns sajtóval együtt minimális volt. Akkori felfogásom szerint Kassák művészi meglátásai és útja eltért az európai baloldali művészet és irodalomtól. Ebben látom okát, hogy nagy tehetése dacára is befolyása minimális volt, hiszen mint emigráns, a magyar nyilvánosság kis részét érintette. A „MA” művészeti iránya a diktatúra idejéből mégis eredendő mély nyomatokat hagyott a magyar életben, másrészt Kassák írói személyiségét emigrációba kényszerülése sokban torzíthatta. Személyes tapasztalataimból tudom, hogy Kassák hatása barátomra, Illyés Gyulára nem volt döntő, de mégsem elhanyagolható. Kassákat Ő a magyar irodalom egyik óriásának tartotta.

Körülbelül ez minden amit mondhatok az Ön által felvetett kérdésekre.

Szívélyes üdvözléssel

Mr. Ernest Normai

Auszália, 1986. június 6.

Köszönöm, hogy megtisztelt bizalmával. Én nagyon felületesen ismertem csak Kassákot. Munkakapcsolatban voltam vele. Akkoriban 1959 körül én szerkesztettem az Irodalomtörténeti Intézet kiadványait, és terveztünk egy Emlékezések sorozatot. Ennek első vagy második darabja lett volna Kassák könyve, az izmusok története. Az egész sorozatot lelőtték az Akadémián. Így maradt kiadatlan Kosztolányiné Karinthy-könyve is (ennek még a kézírata is eltűnt), és nem jelent meg Kassák könyve sem, csak egyes részleteket publikált belőle különféle folyóiratokban. Ugyanakkor volt egy terve, amely szintén nem valósult meg. Körkérdést akart intézni és részben intézett is a modern művészetről a legjelentősebb avantgarde művészekhez, elsősorban külföldiekhez. Úgy tudom, elég sok válasza is összegyűlt, erről özvegye tudna bővebben mondani, de a kiadvány itt is meghiúsult. Ez ügyben kaptam tőle talán két levelet is.

(1972. aug. 12.) Éppen egy hónappal ezelőtt kezdett leveletem nem tudtam befejezni, olyan tömeg korrekcióra szakadt közben a nyakamba. Elnézését kérem. Időközben azt hallom, hogy a Petőfi Múzeum is kezdeményezett valami hasonló körkérdést a magáéhoz. Ez persze nem azt jelenti, hogy maga hagyja abba a válaszok gyűjtését, de helyes lenne, ha előbb tájékozódna a múzeumban, talán Taxner Ernőnél.

Ne vegye rossznéven, hogy nem felelek részletesen kérdésére – utazás előtt is állok, de meg Kassák-élményem nem volt olyan jelentős, hogy erről érdemes lenne számot adnom, talán az Adyhoz kötődésem nagy ereje miatt.

Legelsősorban is a költő özvegyéhez kell fordulnia, aki most úgy tudom nagyrészt Nagymaroson él (kedden, szerdán van benn Pesten). Azután nagyon érdemes lenne felkeresni Kassák nővérét, de az ő címét sajnos, nem tudom. (Kassáknétől ne kérdezze, mert ők nagyon rosszban vannak tudomásom szerint.)

Kérdései közül csak egyre válaszolnék: mi az oka, hogy még most is támadják. Véleményem szerint éppen ez mutatja, hogy Kassák valaki volt. Anál is inkább, mert a támadói sem voltak senkik (József Attila, Lukács!). Az ilyen antagonizmusok kibogozása a legméltóbb feladat irodalomtörténész számára.

Sajnálom, hogy okosabbakat nem tudtam írni. Vállalkozásához sok sikert kívánok.

Üdvözli

Vezér Erzsébet

Budapest, 1972. július 18.

Nagyon köszönöm megkeresését, két okból is. Legelőször azért, mert nagyon örülök annak, hogy Kassák Lajosról (ime!) nem feledkezett még meg mindenki – másodsor pedig azért, mert boldog vagyok, ha segíthetek. Én nem vagyok elméleti ember, nemigen tudok úgy fogalmazni, ahogyan értékelő tanulmányban illő és szakszerű, de gondolom, Önnek nem is erre van szüksége. Boldog vagyok, ha szubjektív érzéseimet és rokonszenvemem komolyan veszi valaki. Azt hiszem, úgy vagyunk ezzel, mint a szerelemmel: semmi szükség arra, hogy elemezzük az okát, inkább el kell merülnünk benne. Hálístennek Ön is úgy teszi föl nekem a kérdést, hogy „mit jelent számomra Kassák?” Hát ez az, erről van szó, én csak azt tudom egy-két mondatban megvallani, hogy nekem mit jelent (és titokban reménykedem, hogy az okos és bizonyító eszmefuttatások majd csak elvégzik azt a feladatot, hogy minél többek részére jelentsen Kassák annyit, amennyiért élni akart).

Tehát: – én egészen addig az irodalmi estig, melyről feleségem beszámol (a levél H. S.-nál – a szerk.) nem ismertem Kassák Lajost személyesen. De nem is a személyes ismeretség a fontos. Számomra az emberi és művészi magatartás közeli példája volt mindig. A távoli példa Beethoven. Lehet, hogy bizarrnak tűnik a két név egymás mellé helyezése. Pedig nagyon is rokonok ők, éspedig éppen abban, amiért a példaképeim: a következetességükben, a csökönyös akarárukban, meg nem alkuvásukban, és legfőképp abban, hogy semmiféle világi hatalom előtt nem hajtották meg a fejüket, nem voltak hajlandók meghajolni más előtt, csakis a művészeti alkotás előtt. Ez a két gögös betonember: a világ kérdéseiben nem alkuszik, de épp így, semmiféle engedményt nem hajlandó tenni soha, amikor művészeti kérdésekben kell ítéleznie. Ha művészi igazságról van szó, akkor nincs Kassák tekintettel semmiféle egyéb szempontra – nem ismer korszerű és elavuló igazságot, csakis igazságot. Ez a magatartás szükségszerűen jelent állandó harcot, minden napért külön és személyesen meg kellett verekednie – aztán az idő, a kicsi és nagy kérdésekben egyaránt, mindig sorjában igazolta. Pontosan azért, mert nincsenek kicsi és nagy kérdések, hanem minden az egész szolgálatában áll.

Mondható esetleg, hogy hiszen Kassák egész élete a stílusváltások sora – hogyan beszélhetek akkor hát következetességről, kitartásról, csökönyösségről, konokságról? – No igen, „kivülről” nézve, felületéről szemlélve az életét, valóban heccelődhet így bárki. Csakbogy pontosan ez a stílusváltogató nyughatatlanság a legdöntőbb bizonyítéka annak, hogy semmi se volt annyira fontos neki, mint az igazság kimondása, a meglátott művészi élményvalóság átadása. Ebhez kereste egész életében az eszközöket, a formát, a kimondhatatlant akarta mindig kimondani, a megközelíthetlent úgy megközelíteni, hogy azokat is rádőbbsentse arra, amit ő látott meg, akik ezt nem látták meg. Ebben volt ő hajlíthatatlan, ebben a bítében, hogy: meg kell találnia azt a kifejezési lehetőséget, amellyel a legpontosabban és a legcáfolhatatlanabban mondható ki, ami nem bordonozható tovább egyetlen lelkében. A legnagyobbak nagysága ez a bátorság: nem megelégedni a már kimivelt módozatokkal, hanem erőt találni abhoz, újra és újra, hogy a jobb (vagyis bizonyítóbb erejű) megvallási-átadási lehetőség reményében félre tudjuk állítani az utunkból a már egyszer kipróbáltat. Nem arról van szó, hogy meg kell tagadnunk a régebbi alkotásainkat, hanem arról, hogy ne álljunk meg, ne maradjunk meg annál, ami már „jól megy”, ne legyünk annyira kényelmesek – vállaljuk a bizonytalanságot, ez a legnagyobb bátorság. Ebhez viszont gigantikus belső biztonság szükséges, betonember, betonlélek. Ezt testesíti meg számomra Kassák Lajos.

Elnézését kérem, hogy nem esztétikai véleményt nyújtottam. Nagyon kívánom Önnek, hogy ezt a feladatot Ön végezze el sikeresen. Boldog vagyok, hogy nemcsak a művekre kíván támaszkodni, hanem emberi arcvonásokra is kíváncsi – meggyőződése, hogy épp ezért lesz a tanulmány biteles és így kerülhet emberi közelségbe az, amit róla mondani kíván. Ismételten köszönöm, hogy ilyen munkába fogott – kitartást és bátorságot kívánok hozzá, őszinte szeretettel:

Kende Sándor

Pécs, 1972. július 5.

Személyesen nem ismertem Kassákot. Ő – tudommal – mindig Budapest-lakó volt, magam meg – néhány egyetemi évemet leszámítva „vidéki”. Mindössze egyszer láttam, a Magvető Kiadó várószobájában: ha jól emlékszem: 65-ben. Magányosan ült, mintegy önmaga jellegzetes magányában szikár szoborként. Emlékszem, egy pillanatra felvetődött bennem: oda kellene hozzá lépnem, be kellene mutatkozni – de hát mit mondhatok én – Neki? (Akkoriban jelent meg az első kötetem: még annyi irodalmi „nevem” sem volt, mint most; mi-ért zavartam volna tolakodásommal, okvetetlenkedő „tisztelgéssel”, amit nyilván – és joggal – viszolygással fogadott volna. . . (Aztán a titkárnő kibozott neki valami papírt; átvette, bölintott és elment.) Két évre rá meghalt.

Most, könyvét lapozgatva, e néhány verssora kívánczik ide: „Társaim közt idegen, s ha tömeg sodor / Akkor is egyedül követem az ösvényt. . .” (Kereszttel a vállamon) „. . . hiába ültet a tűzbélyéhez és hiába kérdez / más nő-tát fűjök én naponta, s ha tenyerébe venne / ma, vagy holnap onnan is kiesnék, mintha lyukas volna.” (Hazudozó özvegyember)

Azt hiszem, ez az öt sor tömören jeleníti meg Kassákot, sorsostól, költészetstől. Érdekes pl. a második vers 2. sorában a „naponta” is: igen, mindennap írt verset, tudomásom szerint az este csöndjében mindig ráhajolt az aznapi tiszta papírlapra. „Szavakat gyűjtünk a papírra a fájdalom és öröm szavait a lélek felépül”. . . nem tudom, melyik verséből valók e szavak, de hozzám most valahogy ezek állnak a legközelebb, és nem is csak mondandóm képzettársításai révén. Időben, korban messze voltunk egymástól, a világ, a környezet, amelyben élt, számomra legfeljebb olvasmányélmény. Am most, hogy öregszem és magányosodom, egyre többször nyúlok a polcra verseiért.

E szubjektív, emocionális vonzalom mellett van valami, ami miatt a kassáki vers nagy felkiáltójel kortársi líránk szürkülő horizontján. Nem társadalmi, az-az tartalmi tényezőkre gondolok: az ilyesmi egyszeri és ismételtetetlen; én különben is a költészet elkötelezettsége mellett voksoltam, és szavazok ma is: a „Mesteremberek” bármilyen gyönyörű és igaz hitvallás is, ennél valami konkrétabbat követel meg az „itt és most”. Inkább a mondat trónfosztására gondolok, amelyben ugyancsak buzgólkodik az a pseudo-líra, amely – mennyiségben legalábbis – lassan eluralkodik különböző „modern”(?) törekvések égíse alatt: ma divat vasvillával egymásra hányni a szavakat, afféle „szószedeteket” verssé tördelve lírává kinevezni, egy állítólagos szabadasszociációs attitűd jegyében. Ezek a versek – ha egyáltalán azok – arról nevezetesen, hogy semmit nem vállalnak, nem mondanak; olyan ez, mint az absztrakt festészettel való blöffölő visszaélés. (Számomra Picassónak egy odavetett amorf színfoltja mű, mert tudom, hogy tud rajzolni, komponálni stb.) De egy ismeretlen titán tiz-bűsz „odavetett” szava nem vers, mert – alighanem joggal – gyanítom, hogy fogalma sincs a kassáki versmondat építkezéséről. Igen, Kassák mindig mondott valamit, mondatokat írt, nem szavakat. S ez számomra példa, tanúlság, jel – „aere perrennius”. Nem az írásjelek elhagyása az, ami ellen ágálok. Kassák sem élt velük, nem tartotta őket lényegesnek. De van a kassáki versben mondat; a hőmpölygő sorok mondatok: mondanivalók nehéz gályáit bordozzák; ha az ember kiballja az eresztékek, csapolások csikorgását a gondolat sebességéből: ez az anyag, a szó legfenségesebb értelmében vett matéria gyözelme, az „elemeken”, a közegen. A mondatokadta megmunkáltság, a gondolat anyaggá lényegülése az, ami szerény véleményem szerint ma különösen időszerűvé teszi a kassáki lírát: nem hiszek a big művészetben, a lenge szóban, amely egyképpen riszálja magát minden számba jöhető befogadó előtt, mint a prostituáltak. A

lira – bár ez talán paradox dolog – számomra pregnánsan férfidolog: masculin valami, amely mond valamit, tehát megragad, nemz és tovább örökít. Mindezt a „férjasságot” igenis a mondat adja meg a versnek: aki ettől megfosztja, eunuchokat „állít elő” – de minek...?

Kassák és a verse tölgyből, vasból való. Ezért marad fenn; azért példa. Ne szokjon el tenyerünk az érdes felületektől: mögötte erő van, őszanyag. Lényeg.

Niklai Ádám

Debrecen, 1972. december 12.

Megkaptam augusztus 16-i levelét és minden további nélkül elhiszem Magának, hogy Székely Péter nem informálta magát szándékáról. Arról ugyanis, hogy ez egy szoborterv, amelyet itthon szeretne felállíttatni. Péter ugyanis kissé hó-bortos, de sok mindent elér, amit a fejébe vesz. Így mégis kérem – az eredeti skiccet tartsa meg Magának – de egy fotókópiát mindenesetre küldjön, ha ne adj Isten, mégis harapnának a dologra, legalább tudjam, hogy miről van szó.

Ami levelezését illeti Kassák-ügyben, az végül is komoly teljesítménnyé vált. Az a véleményem, a Magvető Kiadónál keresse meg Kardos György igazgatót, mondja el neki könyvtervét, mondja el azt is, hogy én támogatom, természetesen egy megfelelő válogatással és örvendetes lenne, ha ez a könyv a centenáriumra megjelenhetne, amely 1987-ben esedékes. Meglátja, Kardos szívélyesen fog Magával tárgyalni erről a dologról.

Ha valamire jutott, kérem értesítsen, azonkívül ne felejtse el, hogy kíváncsián várom Székely Péter rajzának a fotókópiáját.

Szívélyesen üdvözlő:

Kassák Lajosné

Budapest, 1984. szeptember 10.

A szerkesztő asztala

Kinek kell napjaink magyar irodalma? – néhány éve még így szögezték nekem a kérdést baráti körben, ha szerzők és művek hosszú sorával igyekeztem bizonygatni, érték mindaz, ami itt tenyészik jelenidőben, kortárs eredményként. Alkalmanként hangot adtam ennek lakóhelyem szervezett helyi kulturális-ideológiai-politikai fórumain is. Utóbb már rezignáltan ismét gettem: szellemi öncsonkítás amit elkövetünk, szellemi öncsonkítás. . . Mert közben változtak az idők. A kérdés már így hangzik: kell egyáltalán valakinek? Kell, kell, kell! – ismétellem nyomatékosan, de nem felhevülten. Az érzelmi fűtöttség itt már keveset segít, gondoltam. Túlsúlyba kerültek az ellenérvek az időközben napvilágot látott statisztikák alapján. Minek idézném? A kérdést kell másképpen feltenni. Egyszerűsítsünk! Bizonyos, hogy irodalmunk jeles művekkel örvendeztetett meg bennünket a tágan értelmezett jelenben. Tanúként egyedül *Agárdi Péterre* hivatkozom, aki a legutóbbi írószövetségi közgyűlésen felszólalásában a félmúlt érdemes szerzői és műcím-listájával lepte meg a hallgatóságot. Micsoda gazdagság! – dőltek hátra sokan. Ezt mondom, ezt mondom – fújtattam. Jó, jó, de ki olvassa végig ezt a hosszú listát? *Spiró György* dühödt bizonygatásai (*Mozgó Világ* 1987/4.) szerint sokan. Egyetértek vele. Van közönsége ennek az irodalomnak. Mi is ezt állítottuk és elvégeztük a próbát is. *Kortársaink* című sorozatunk egyértelmű sikert hozott. *Hernádinak*, *Krasznahorkainak*, *Esterháznak* nem egyszerűen közönségsikere volt, hanem könyveikkel járultak eléjük türelmes sorokban; *Király István* hiteles és hitet adó szavaihoz nem volt elegendő pótszékünk. . .

Helyszűke miatt nagy ugrással azt kell aláhúznunk – még ha a kérdést összetetten és árnyalatabban is látjuk, mint aminek kifejtésére itt lehetőség nyílik –, hogy a közvetítők felelőssége igen nagy. Mindinkább a felelősség hiányát érzékeljük. (Vagyis felelőtlenséget.) Ebben a közegben is hamarábbi az ítélet, mint az ismeret. Bizonyító példáinkat – helyiek és országosak – egyelőre megtartjuk magánarchívumunkban. Irodalmunknak pedig szóljon változatlanul *Illyés Gyula* köszöntése: virágozzék a tisztas ipar!

L. P.

Ára: 16,- Ft

palócföld
TÁRSADALOMPOLITIKAI, IRODALMI, MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT 1987/4

1987 SEP 08